

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ДИМЧУК ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА ()

Допускається до захисту:

Завідувач кафедри української мови, теорії та
історії української і світової літератури

_____ Коваль Л. М.

«__» _____ 20__ р.

**ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ УЧНЯМИ 5-7 КЛАСІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШІКЛ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ КУЛЬТУРНО
КОНОТОВАНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ**

Спеціальність 035 Філологія

Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:

Доцент кафедри української мови,

теорії та історії української і світової літератури

І. Р. Домрачева

()

Оцінка: ____ / ____ /

Голова ЕК: _____

Вінниця 2022

АНОТАЦІЯ

Димчук Т. О. Особливості сприйняття учнями 5-7 класів загальноосвітніх шкіл Вінницької області культурно конотованої лексики у творах українських письменників. Спеціальність 035 «Філологія». Освітня програма «Українська мова та література». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця 2022.

У кваліфікаційній роботі досліджено поняття «культурна конотація», «культурно конотована лексика» на основі різних теорій і концепцій; аргументовано важливість розуміння культурних конотацій учнями під час вивчення художньої літератури у школі; експериментальним способом виявлено, як учні сприймають культурно конотовану лексику.

Ключові слова: конотація, культурна конотація, культурно конотована лексика, вузьке розуміння конотації, широке розуміння конотації, узуальна конотація, okazionalna конотація, конотативний компонент.

84 с., 2 дод., 50 найм.

Dymchuk T. O. Perception peculiarities of culturally connoted vocabulary in Ukrainian writers' literary works by 5-7grade students of Vinnytsia region secondary schools. Specialty 035 "Philology". Educational program "Ukrainian language and literature". Donetsk National University named after Vasyl Stus. Vinnytsia 2022.

In the qualification work, the concept of "cultural connotation", "culturally connoted vocabulary" is researched on the basis of various theories and concepts; the importance of students' understanding of cultural connotations during the study of fiction at school is argued; it was found experimentally how students perceive culturally connoted vocabulary.

Key words: connotation, cultural connotation, culturally connoted vocabulary, narrow understanding of connotation, broad understanding of connotation, usual connotation, occasional connotation, connotative component.

84 p., 2 add., 50 n.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО КОНОТОВАНОЇ ЛЕКСИКИ.....	8
1.1 Проблема визначення конотації.....	8
1.2 Культурно конотована лексика в контексті психолінгвістики.....	20
1.3 Національно-культурна конотація фразеологічних одиниць української мови.....	24
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО КОНОТОВАНА ЛЕКСИКА В КОНТЕКСТІ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛІНГВІСТИКИ.....	32
2.1 Аналіз категорій культурно конотованої лексики.....	32
2.2 Особливості сприйняття культурно-конотованої лексики учнями під час вивчення творів української літератури.....	43
2.3 Асоціативний експеримент з учнями 5-8 класів.....	49
2.4 Сучасні конотації української драматургії (виховний аспект).....	55
2.5 Інтерпретація літературного твору як розуміння і конотація художніх сміслів.....	59
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТОК А Апробація магістерської роботи	76
ДОДАТОК Б Декларація академічної доброчесності.....	84

ВСТУП

У запропонованій кваліфікаційній роботі досліджено такі поняття, як «культурна конотація» та «культурно конотована лексика» на основі різних теорій і концепцій; аргументовано важливість розуміння культурних конотацій учнями під час вивчення художньої літератури у школі; експериментальним способом виявлено, як учні сприймають культурно конотовану лексику.

Актуальність. Лінгвістична традиція і новітні наукові концепції по-різному трактують конотацію, що зумовлене неоднаковими підходами до з'ясування її специфіки й статусу. Природу конотації, її компонентний склад, семантичний потенціал досліджували у своїх працях Ю. Д. Апресян, Л. Блумфільд, Ш. Баллі, В. І. Говердовський, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін. На сьогодні в науковій літературі представлені різні теорії конотації, найвідомішими з яких є лінгвістична (Л. Блумфільд, В. Г. Гак, В. І. Говердовський, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.), психологічна (О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія та ін.), стилістична (М. П. Брандес, Т. Г. Винокур, М. В. Гамзюк, Л. І. Мацько), семіотична (Л. Т. Єльмслев, Р. Барт) та філософська (В. З. Панфілов, Г. В. Колшанський). Представники лінгвістичної теорії конотації досліджують різні мовні рівні: лексичний, лексико-граматичний, словотвірний, стилістичний, комунікативний, компоненти яких є складниками конотативного значення [12, с.38].

В україністиці проблему конотації аналізували в таких аспектах: лексикологічному (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, В. Л. Іващенко та ін.), стилістичному (В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт), соціолінгвістичному (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко). Конотативні значення іменників вивчали В. Л. Іващенко, Г. Б. Мінчак, В. І. Ільченко, О. О. Кабиш та ін., прислівників – О. В. Мироненко, дієслів – А. С. Стадній. Натомість оцінноконотативне значення прикметників потребує належного опрацювання [6, с.73].

У сучасній лінгвістиці немає однастайності щодо визначення конотації в семантичній структурі мовної одиниці. Термін «конотація» вперше використано в дослідженнях із логіки ще в XIX ст. Цей феномен вивчав Дж. С. Мілль, але лінгвістичний статус термін отримав у працях Л. Блумфільда. Тракткування

конотації, запропоноване лінгвістом, указувало на конкретний рівень мови, зумовлений культурними, соціальними, регіональними та іншими чинниками, тобто дослідник уперше почав пов'язувати конотацію з емотивністю мовлення.

Лінгвісти позиціонують конотацію по-різному: «стилістичне співзначення» (Ш. Баллі), «стилістичне значення» (Т. Г. Винокур), «емотивне значення» (Л. О. Новиков), «прагматичне значення» (Л. С. Бархударов), «семантична асоціація» (Ю. Д. Апресян), «експресивне забарвлення» (Д. М. Шмельов), «лексичний фон» (Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), «емоційно-стильовий семантичний зміст» (А. В. Філіппов) та ін.

Такі неоднозначні підходи до визначення терміна «конотація» свідчать не тільки про виняткову складність цього явища в мові, а й про незавершеність його студіювання в лінгвістиці.

Отже, лексико-семантична система мови постійно зазнає змін, оскільки є найбільш чутливою до всіх зрушень у соціумі та в мовній свідомості її носіїв. Конотація як лексико-семантична категорія має неоднозначне тлумачення. З'ясування поняття конотації в лінгвістичному вимірі вважаємо актуальним з огляду на потребу узагальнити проблеми сучасного стану її теоретичного опрацювання, розмежувати широке й вузьке розуміння конотації, схарактеризувати її змістове наповнення та визначити обсяг і межі.

Об'єкт дослідження. Культурно конотована лексика.

Предмет дослідження. Культурно конотована лексика у творах української літератури.

Мета. Проаналізувати категорії культурно конотованої лексики; з'ясувати особливості сприйняття культурно-конотованої лексики учнями 5-7 класів під час вивчення творів української літератури та сформулювати у дітей уявлення, яке було сформовано нашим народом протягом тисячоліть.

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження нами було визначено такі **завдання:**

- 1) здійснити аналіз категорій культурно конотованої лексики;

- 2) з'ясувати особливості сприйняття культурно-конотованої лексики учнями 5-7 класів під час вивчення творів української літератури образне та сформувати у дітей уявлення, яке було сформовано нашим народом протягом тисячоліть;
- 3) провести асоціативний експеримент культурно конотованої лексики з учнями 5-7 класів;
- 4) інтерпретувати літературні твори як розуміння і конотацію художніх смислів.

Методи дослідження. У ході дослідження залучено як загальнонаукові, так і суто лінгвістичні методи: аналіз і синтез – для обґрунтування теоретичних засад роботи; метод дефініційного аналізу, за допомогою якого детерміновано зміст наукових визначень поняття конотації; лінгвістичного опису мовних фактів – для інвентаризації й систематизації різних підходів до розмежування широкого і вузького розуміння конотації; порівняльний – для порівняння різних дефініцій поняття «конотація».

Наукова новизна. Поняття культурної конотації є одним із базових у лінгвокультурології – у контексті досліджень зв'язків між мовою й культурою етносу, у плані виявлення втілених у національних мовах і в мовленнєвих процесах особливостей культури й менталітету мовців. Особливий дослідницький інтерес становить конотація в контексті психолінгвістики (зокрема в рамках проблем, пов'язаних зі сприйняттям вербальної інформації) і лінгводидактики (насамперед – у плані виявлення оптимальних способів і форм опрацювання лексики в навчальному процесі). Актуальним завданням учителя української літератури є усвідомлення того, як саме сприймають учні зміст культурно конотованих лексем, наскільки зрозумілою є для них національна культурна інформація, закладена в тексті літературного твору (зокрема – на лексичному рівні), і наскільки система цінностей українського етносу, репрезентована у творі, що вивчається, співвідноситься із системою цінностей сучасних школярів, зокрема тих, які народилися й проживають на Вінниччині й у майбутньому формуватимуть її мовно-культурний простір.

Апробація результатів дослідження. Найважливіші здобутки роботи викладено в доповіді “Культурно конотована лексика у творах українських

письменників Поділля у контексті психолінгвістики та лінгводидактики” на V Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, науковців та фахівців «Лінгвоукраїністика ХХІ століття: традиції, новаторство» 28 квітня 2022 року.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів та висновків і становить 85 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО КОНОТОВАНОЇ ЛЕКСИКИ

1.1 Проблема визначення конотації

Лінгвістична традиція і новітні наукові концепції по-різному трактують конотацію, що зумовлене неоднаковими підходами до з'ясування її специфіки й статусу. Природу конотації, її компонентний склад, семантичний потенціал досліджували у своїх працях Ю. Д. Апресян, Л. Блумфільд, Ш. Баллі, В. І. Говердовський, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін. На сьогодні в науковій літературі представлені різні теорії конотації, найвідомішими з яких є лінгвістична (Л. Блумфільд, В. Г. Гак, В. І. Говердовський, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.), психологічна (О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія та ін.), стилістична (М. П. Брандес, Т. Г. Винокур, М. В. Гамзюк, Л. І. Мацько), семіотична (Л. Т. Єльмслев, Р. Барт) та філософська (В. З. Панфілов, Г. В. Колшанський). Представники лінгвістичної теорії конотації досліджують різні мовні рівні: лексичний, лексико-граматичний, словотвірний, стилістичний, комунікативний, компоненти яких є складниками конотативного значення [12, с.38].

В україністиці проблему конотації аналізували в таких аспектах: лексикологічному (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, В. Л. Іващенко та ін.), стилістичному (В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт), соціолінгвістичному (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко). Конотативні значення іменників вивчали В. Л. Іващенко, Г. Б. Мінчак, В. І. Ільченко, О. О. Кабиш та ін., прислівників – О. В. Мироненко, дієслів – А. С. Стадній. Натомість оцінноконотативне значення прикметників потребує належного опрацювання [6, с.73].

У сучасній лінгвістиці немає однастайності щодо визначення конотації в семантичній структурі мовної одиниці. Термін «конотація» вперше використано в дослідженнях із логіки ще в XIX ст. Цей феномен вивчав Дж. С. Мілль, але лінгвістичний статус термін отримав у працях Л. Блумфільда. Тракткування

конотації, запропоноване лінгвістом, указувало на конкретний рівень мови, зумовлений культурними, соціальними, регіональними та іншими чинниками, тобто дослідник уперше почав пов'язувати конотацію з емотивністю мовлення.

Основоположником дослідження конотації як концепту фонетичної стилістики справедливо вважають Ш. Баллі, чиї праці присвячені актуальним проблемам психологічно вмотивованих відношень між звуками та емотивними нашаруваннями. Пізніше Р. Барт зазначав, що майбутнє – за конотативною семіотикою, оскільки в соціумі на основі первинної системи природної мови постійно виникають системи вторинних значень. Уже у XX ст. багато мовознавців, серед яких Л. Т. Єльмслев, В. І. Говердовський, Й. А. Стернін та ін., порушили проблеми породження конотації як конструктивного елемента перекодування семантичної площини мови додатковим значенням, а Ю. Д. Апресян, В. І. Шаховський, В. О. Булдаков та ін. конкретизували неодмінність емотивно-оцінної функції конотативних елементів мовних одиниць, здатних представляти комунікативно-ситуативну стратифікацію мови. Відсутність єдиної системи підходу до явища конотації зумовила її неоднакові дефініції [7, с.68].

Виявлено безліч дефініцій поняття конотація. Так, дослідниця І. В. Арнольд зауважує, що конотація – це частина системного значення знака, ставлення мовця до предмета мовлення, об'єкта мовлення, а також до інших учасників мовної ситуації. Ю. Д. Апресян: семантична асоціація. Ш. Баллі: стилістичне співзначення. Л. С. Бархударов: прагматичне значення. Р. Барт: знакова система культурного коду. Л. Блумфільд: додаткові відтінки значення, що приєднуються до сталого, базового значення. Є. М. Верещагін: Лексичний фон значення. Т. Г. Винокур: Стилiстичне значення, пов'язане з емоційною забарвленістю. А. П. Загнітко: Додаткові семантичні, емоційні, прагматичні чи стилістичні відтінки, що супроводжують поняттєво-предметний зміст і виникають унаслідок взаємодії основних значень слів і речень із фоновими знаннями мовців під впливом контексту та мовленнєвої ситуації. Л. Т. Єльмслев: Невід'ємний апарат мовної системи та її функціонування в соціумі, тобто конотація – це лінгвістична універсалія. Г. В. Колшанський: Нові компоненти змісту одиниць, які переважають

початкове значення й виявляються в певному дискурсі. В. Г. Костомаров: Лексичний фон значення. Л. І. Мацько: Додаткове, супровідне, але суттєве значення (барва), що постійно повертає нас з абстракцій мови до конкретного життя. Л. О. Новиков: Емотивне значення. Й. А. Стернін: Додаткова інформація стосовно поняття, частина системного значення основного знака. В. М. Телія: Семантична сутність, що узуально чи okazіонально входить до семантики мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне та стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності за умови її позначення, та вислів, який отримує на основі цієї інформації експресивний ефект. А. В. Філіппов: Емоційно-стильовий семантичний зміст мовної одиниці. В. І. Шаховський: Аспект лексичного значення одиниці, за допомогою якої кодовано виражений емоційний стан мовця й зумовлене ним ставлення до адресата, об'єкта й суб'єкта мовної ситуації, у якій відбувається спілкування. Д. М. Шмельов: Емоційні нашарування, експресивне забарвлення [17, с.134]

Підсумуймо, лінгвісти позиціонують конотацію по-різному: «стилістичне співзначення» (Ш. Баллі), «стилістичне значення» (Т. Г. Винокур), «емотивне значення» (Л. О. Новиков), «прагматичне значення» (Л. С. Бархударов), «семантична асоціація» (Ю. Д. Апресян), «експресивне забарвлення» (Д. М. Шмельов), «лексичний фон» (Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), «емоційно-стильовий семантичний зміст» (А. В. Філіппов) та ін. [17, с.176].

Такі неоднозначні підходи до визначення терміна «конотація» свідчать не тільки про виняткову складність цього явища в мові, а й про незавершеність його студіювання в лінгвістиці.

Прийнято розмежовувати широке (В. І. Говердовський, Г. В. Колшанський, В. М. Телія та ін.) і вузьке розуміння конотації (Ю. Д. Апресян, Й. А. Стернін та ін.). Вузьке тлумачення передбачає трактування конотації як компонента значення лексеми, який дає змогу використовувати її для вторинної номінації й виникає на асоціативно-образних уявленнях та ніби заступає пряме об'єктивне значення [7, с.83].

У широкому розумінні до складу конотації входить «будь-який компонент, який доповнює предметно-поняттєвий (або денотативний), а також граматичний зміст мовної одиниці й надає їй експресивності на основі даних, співвідносних з емпіричним, культурно-історичним знанням та знанням мовців про світ».

Питання конотації в широкому розумінні висвітлює В. І. Говердовський. Лінгвіст розрізняє чотири компоненти конотації: 1) експресивно-оцінний; 2) контекстний; 3) історично-мовний; 4) історико-культурний, які, своєю чергою, містять близько п'ятнадцяти конотем [13, с.85].

О. О. Селіванова зауважує, що широке тлумачення містить такі аспекти: ситуаційнопсихологічний (іронічна, евфемістична, меліоративна, пейоративна, експресивна конотація), соціально-лінгвістичний (жаргонна, розмовна, книжна), лінгвістичний (конотація новизни, запозичення, архаїзації, термінологізації), культурний (культурна), ідеологічний (ідеологічна) та ін. [7, с.53].

Л. І. Мацько, аналізуючи конотацію в широкому та вузькому значеннях, стверджує, що стилістичні особливості конотативних одиниць сконцентровані в їхніх функційних можливостях:

- 1) відображати індивідуальний почерк митця;
- 2) надавати стилістемі асоціативно-образного колориту;
- 3) передавати «суб'єктивну модальність тексту»;
- 4) виконувати «текстотвірну функцію».

Конотація лексичних одиниць, на думку Л. І. Мацько, «формується в мовленні і закріплюється в мові на основі світоглядних знань, культурно-історичних оцінок, емпіричного сприймання та емоційно-вольового ставлення до предмета мови» [14, с.37].

М. В. Гамзюк, зокрема, пропонує особливе розуміння цього терміна, зазначаючи, що «по-середньому» трактують його О. С. Ахманова, О. В. Кунін, В. М. Телія. Тому варто говорити про синтез широкого й вузького підходів до аналізу конотації.

Нам імпонує дефініція, запропонована А. П. Загнітком: конотація (лат. *connotatio*, від *connoto* – маю додаткове значення; лат. *co(n)* – разом, *notatio* –

позначення, зауваження) – «додаткові семантичні, емоційні, прагматичні чи стилістичні відтінки, що супроводжують поняттєво-предметний зміст і виникають унаслідок взаємодії основних значень слів і речень з фоновими знаннями мовців під впливом контексту та мовленнєвої ситуації, надають можливість мовній одиниці виконувати експресивну функцію, створюють особливий колорит мовлення і сприяють досягненню відповідної комунікативної настанови за умови їхнього правильного використання» [12, с.45].

Уважаємо логічним розмежування двох різновидів конотації – узуальної та okazіональної.

Узуальна – це загальна конотація мовних одиниць, що вже усталена в мові, загальнозрозуміла, загальновживана й нормативна. Узуально виражені прикметники з конотативним увиразненням – це фіксовані словниками загальновживані, загальноприйняті лексичні одиниці [8, с.53].

Okazіональна конотація – це зрідка вживані, не всім зрозумілі переважно авторські новотвори, що виникли на основі суб'єктивних асоціацій. Okazіонально виражені прикметники з конотативним увиразненням, зі свого боку, диференційовані на лексичні (нові за формою та за змістом) та семантичні (нові за змістом, але незмінні за формою). У сучасній лінгвістичній науці актуальним є питання про лексично та семантично okazіональні прикметники з конотативним увиразненням. Між узуальною та okazіональною конотаціями немає чіткої межі, оскільки в момент виникнення кожна конотація була okazіональною й залежно від того, настільки вона була вдалою, завойовувала мовний простір [8, с.42].

Дослідники виокремлюють чотири елементи у структурі конотації: емотивний (емоційний), оцінний, експресивний і стилістичний, або функційно-стилістичний. Зміст конотативного компонента пов'язують з емотивністю, а експресивність та оцінність зараховують до сфери денотації, хоч не виключають зв'язок емотивності з експресією та оцінкою. Конотативне значення завжди вторинне, первинне ж значення – денотативне. Співвідношення конотації та денотації є одним із чинників виникнення конотативного значення. Більшість лінгвістів стверджує, що між конотацією та денотацією існує тісний зв'язок, саме

тому їх важко розмежувати. В. І. Шаховський зазначає, що «конотативне і денотативне в семантиці одиниць так тісно переплетені, що їх можна розмежувати тільки за результатами, але ніяк не в процесі» [8, с.154].

На думку Й. А. Стерніна, емоційний, експресивний, оцінний і стилістичний компоненти репрезентовані в системних опозиціях, що є основним інструментом виявлення компонентів значення. Складники конотації, марковані «позитивно» або «негативно», наявні в семантиці більшості слів, тобто вони можуть бути елементами конотації і денотації. Дослідник наголошує, що оскільки експресивність існує не лише в мові, а й у мовленні, то конотація, як і денотація, може бути системною та okazіональною [3, с.54].

Конотація, на наш погляд, має структуру з трьох компонентів у системі мови: експресивного, емоційного й оцінного, і чотирьох – у системі мовлення: експресивного, емоційного, оцінного і функційно-стилістичного. Конотованими можуть бути як прикметники, що належать до активної лексики, так і прикметники-новотвори.

Отже, конотація – це додаткові семантичні, емоційні, прагматичні або стилістичні відтінки узуального чи okazіонального характеру, що входять до семантики слова, виражаючи емотивно-оцінне ставлення до дійсності. Конотація – активний учасник експресивно-емоційно-оцінної номінації, нове вторинне значення, яке виникає в мовленні, а згодом засвоюється мовою. У науковій літературі представлено широке і вузьке розуміння конотації, а також синтез обох підходів, що засвідчує багатогранність і різновекторність самого поняття. Логічним є розмежування двох різновидів конотації – узуальної та okazіональної.

У «Словнику лінгвістичних термінів» (1966) за редакцією лінгвіста О.С. Ахманової подаються такі визначення конотації:

1) додатковий зміст слова (або вислову), його супутні семантичні або стилістичні відтінки, які нашаровуються на його основне значення, слугують для вираження різноманітних експресивно-емоційно-оцінних відтінків та можуть надавати висловлюванню урочистості, грайливості, фамільярності тощо;

2) значення як інваріант (сигніфікація, інтенціональне значення тощо) у протиставленні до денотації, що розглядається як екстенціональне значення, співвідношення з певним референтом та ін. [13, с.52]. Крім того, дослідниця розмежовує конотацію на інгерентну (внутрішньо присутню у слові незалежно від контексту) та адгерентну (що формується контекстом).

Значний внесок до розвитку теорії конотації зробив лінгвіст М.Г. Комлев, який у своїй книзі «Компоненти змістової структури слова» (1969) описує конотацію як семантичну модифікацію значення, яка імпліцитно включає в себе сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знаки, лексичне поняття або про деякі властивості і якості об'єктів для найменування яких вживається це слово-значення. Крім того, він розробив детальну типологію конотації, в рамках якої він відносить уявлення, почуття, культурний компонент, компонент поля, рівень знання та світогляд до видів цього мовного явища [16, с.73].

Засновник наукової школи стилістики декодування професор І.В. Арнольд (1973) розглядає конотацію в контексті лексичної стилістики та описує як додаткове значення мовної одиниці, яке несе в собі інформацію про умови та учасників комунікативного акту на противагу денотації, яка є власне інформацією про предмет комунікації. Якщо денотативне значення мовної одиниці є обов'язковим, то конотативне є факультативним і містить експресивний, емоційний, оцінний та стилістичний компоненти. Обидва типи значення дослідниця розмежовує на узуальні (тобто закріплені в мові) та okazіональні (тобто такі, що формуються в залежності від контексту) [14, с.62].

У своєму огляді історії дослідження поняття конотації український науковець В.І. Говердовський (1979) зазначає, що конотація – це частина значення слова, яка зазвичай не фіксується у лексикографічних джерелах. Базові одиниці конотації він називає конотемами, які він описує як різномірні семантичні одиниці, в яких закладені спів-уявлення, що виникають в учасників мовленнєвого спілкування під час утворення та відтворення висловлювань. Не зважаючи на свою різномірність, конотеми утворюють єдину соціолінгвопсихологічну конотативну модель значення, зумовлену тим, що конотація переважно носить не тільки і не стільки

індивідуальний, але й загальний для носіїв певної мови характер. Крім того, в рамках свого дослідження науковець вводить поняття «сфери конотації», до яких він відносить області, в яких мовні засоби поєднуються з певним типом уявлень та відчуттів. Всі типи конотації він розподіляє на три основні сфери, які відзначаються своєю спрямованістю: експресивно-оцінна сфера спрямована на внутрішній світ людини, контекстна – на мову, а історико-культурна – на зовнішню відносно мови дійсність [11, с.83].

Й.А. Стернін у монографії «Проблеми аналізу структурних значень слова» (1979) розглядає конотацію як один з макрокомпонентів лексичного складу знаку на рівні з денотативним, селективним та емпіричним компонентами. Якщо емпіричний та денотативний компоненти значення відображають об'єктивну дійсність безпосередньо у чуттєвій та раціональній формі, то цариною конотації є відображення дійсності у більш суб'єктивній формі, конотація маніфестує ставлення, оцінку суб'єктом певних об'єктів або явищ. Селективний компонент відображає мовну дійсність і конституює правила функціонування знаку в певній синтаксичній конструкції або певному лексичному середовищі. Денотативний та конотативний макрокомпоненти, що відрізняються високою абстрактністю, здатні розпадатися на більш конкретні, змістовні мікрокомпоненти (семи) [13, с.72]

Поділяючи погляди О.С. Ахманової та І.В. Арнольд, Й.А. Стернін визначає конотацію як додаткову інформацію відносно поняття, проте розглядає її не як повноцінне значення, а лише як його частину. Він підкреслює, що конотативний компонент слова відіграє велику роль у мовленні, в оцінці ситуації, для добору слів, що збігаються за денотативним компонентом та відрізняються за стилістичним забарвленням, оцінкою, що, в свою чергу, знаходить широке застосування при створенні літературних та мас-медійних текстів. Незнання конотації призводить до використання слова в невірних контекстах.

У наведеній монографії Й.А. Стернін звертається до структури конотації, розробленої І.В. Арнольд, та наводить емоційний, експресивний, оцінний та стилістичний компоненти як її складові, проте вже в 1985 р. у монографії «Лексичне значення слова в мовленні» науковець вилучає з конотативного

функціонально-стилістичний макрокомпонент, зумовлюючи це тим, що останній маніфестує приналежність слова до певного функціонального стилю мовлення та характеризує не ставлення до денотату, а безпосередньо умови комунікативного акту. Відмовляється він і від виокремлення експресивного компоненту в окрему категорію, зводячи конотативний макрокомпонент значення до двох загальних семантичних компонентів «оцінки» та «емоції», що виступають у вигляді семантичних ознак, які конкретизуються відповідними семними конкретизаторами. Такі семні конкретизатори розташовуються між позитивним та негативним полюсам аксіологічної шкали. До важливої характеристики конотативних сем Й.А. Стернін відносить їхню периферійність, зумовлену тим, що не зважаючи на свою обов'язкову наявність у значенні кожного слова у вигляді семи, або автономної семантичної ознаки, ці компоненти підлягають вилученню зі значення без порушення номінативної функції слова, вони є додатковими відносно денотації. Крім того, науковець розробив типологію конотативних сем, в рамках якої він розмежовує їх на постійні та ймовірні за ознакою сталості, узуальні та okazіональні за ознакою системності.

З позицій семантики та прагматики В.М. Телія (1986) визначає конотацію як семантичну сутність, що узуально або okazіонально входить до семантики мовних одиниць та виражає емотивно-оцінне та стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності під час її позначення у висловлюванні, яке отримує на основі цієї інформації експресивний ефект. Таким чином, експресивність, або експресивне забарвлення, дослідниця розглядає не як компонент конотативного значення, а як функцію, в той час як конотація є безпосередньо засобом її реалізації [16, с.82].

Сучасний лінгвіст Ю.Д. Апресян (1995) описує конотацію в площині прагматики слова, при цьому власне прагматику він визначає як закріплену в слові оцінку мовцем певних аспектів дійсності, до яких належать предмет повідомлення, зміст повідомлення та адресат. Відповідно, конотація лексеми є несуттєвою, проте стійкою ознакою поняття, яке вона виражає, яка втілює прийняту в певному мовному колективі оцінку відповідного предмета або факту дійсності, при цьому така ознака не входить до лексичного значення слова. Виокремлюються дві основні

внутрішньомовні властивості конотації: її компаративність та мінливість. Під компаративністю науковець має на увазі виникнення відношень уподібнення між двома мовними одиницями, в одній з яких певна ознака виступає як семантичний компонент значення, а в іншій є несуттєвою та не зафіксованою безпосередньо в словниковому значенні, проте викликає асоціації певного характеру. Саме цей елемент уподібнення на думку науковця і лежить в основі утворення конотації. Під мінливістю мається на увазі властивість синонімічно або тематично близьких слів мови мати різні конотації та певна неузгодженість, яка знаходить своє відображення у наявності подекуди протилежних конотацій в одного й того ж слова. Окремо, варто зазначити, Ю.Д. Апресян вказує на те, що формування конотації лексеми відбувається під впливом типу сприйняття або використання відповідного об'єкта дійсності, традиції літературної обробки лексеми, історичного, релігійного, політичного, психологічного або іншого культурного контексту її існування, етимології та ін. [16, с.37].

За словами іспанського дослідника А. Фартаха (1998), конотація є значенням периферійним, змінним та суб'єктивним, що відрізняє її від денотації, яка є значенням ядерним, стабільним та об'єктивним. До компонентів конотації він відносить стилістичні, суб'єктивні та ідеологічні варіації [14, с.84].

Розгляд конотації з позицій теорії інтертекстуальності та когнітивної лінгвістики припав на початок XXI ст. Сучасний лінгвіст О.Г. Рєвзіна (2001) підкреслює, що саме уявлення про мовну пам'ять як про великий цитатний фонд, що є головною теоретичною засадою інтертекстуальності, зумовлює конотативність текстових одиниць, які використовуються повторно безпосередньо або з певними трансформаціями, відносно наявних в мовній пам'яті усталених комунікативних фрагментів. З точки зору когнітивістики дослідниця описує денотацію та конотацію як мисленнєво-мовні механізми, пов'язані безпосередньо з людським пізнанням, мисленням та сприйняттям. Денотація та конотація несуть у собі інформацію, яку О.Г. Рєвзіна умовно розподіляє на три блоки: інформація про світ (розмежовується на інформацію про людину та про акт комунікації), про тексти та про мову. Під інформацією про людину мається на увазі інформація про

типологічні характеристики людини (стать, вік, регіональна, соціальна, професійна, конфесійна приналежність), її емоційний та ментальний стани. Інформація про акт комунікації – це інформація про умови спілкування, предмет спілкування, стосунки комунікативних партнерів і ставлення до предмета спілкування. Інформація про мову дослідника визначає інформацію про мовну норму, пряме та непряме позначення, фразеологію, концепти. До інформації про текст вона відносить інформацію як про конкретний текст, так і про інтертекст. До такого типу інформації належить також інформація про фонд знань, культуру та ін. [8, с.34].

Сучасна українська дослідниця О.О. Селіванова (2006) визначає конотацію як «додатковий компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст суб'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально- стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, ідеологічними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації». Вона описує конотацію з трьох ключових позицій сучасної семіології, до яких належать:

- 1) розгляд конотації як додаткового системно-зумовленого складника значення, що містить оцінний, емотивний, експресивний та функціонально- стилістичний компоненти;
- 2) звуження поняття конотації до елементів змісту, які не входять до словникового значення слова, проте обумовлені культурними стереотипами та додаються безпосередньо у мовленні, і до яких належать асоціативні, контекстуальні, прагматичні та емотивні (семантична асоціація);
- 3) виокремлення в рамках конотації ситуаційно-психологічного, соціально-лінгвістичного, власне лінгвістичного, ідеологічного тощо аспектів.

За словами сучасного українського лінгвіста Н.Г. Іщенко (2010), існують дві основні позиції щодо розгляду конотативного компоненту семантики мовної одиниці в лінгвістичній науці. З одного боку, він постає як факультативний, тобто такий, що накладається на основний – предметно-логічний – інформаційний

компонент значення, з іншого, конотативний компонент є рівноправним компонентом семантичної структури одиниці. Н.Г. Іщенко зазначає, що обидва компоненти присутні в мовних одиницях у різних пропорціях, тому один з них може переважати і утворювати логічну або емоційну домінанту. Яскравим прикладом є фразеологічні одиниці, в яких експресивне значення переважає над номінативним [9, с.73].

Крім того, конотативний компонент одночасно виступає як семантична категорія і як стилістична категорія, що вказує на рівнозначну приналежність конотації до систем мови та мовлення. При цьому дослідниця наголошує, що в залежності від приналежності конотації до цих систем, різниться її структура, так мовна конотація складається з трьох компонентів: експресивного, емоційного і оцінного, а мовленнєва – з чотирьох: експресивного, емоційного, оцінного та функційно-стилістичного.

Українська дослідниця О.В. Марчук (2015) під конотацією має на увазі обов'язковий макрокомпонент у значенні слова, присутній у лексичному значенні у всіх випадках вживання слова, який визначається типовими комунікативними ситуаціями його використання. Вона підкреслює, що вживання конотації залежить від певних екстралінгвістичних факторів, які впливають безпосередньо на комунікацію. Серед них виокремлюються психолінгвістичні, соціолінгвістичні, прагматичні та комунікативні фактори [8, с.132].

На базі вищезазначеного доцільно розглядати мовну, семантичну конотацію як компонент лексичного значення та мовленнєву, стилістичну, яка поширюється на мовні одиниці будь-якого рівня та проявляється в рамках функціонування мовних одиниць. Звідси, у нашій роботі ми визначаємо конотацію як додатковий компонент значення мовної одиниці фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного рівня, у якому імпліцитно закладене емотивне, експресивне та оцінне ставлення суб'єкта до описуваного об'єкта реальної або ірреальної дійсності, а також її стилістичне забарвлення. Оскільки емотивний та оцінний компоненти конотативного значення мовних одиниць класифікуються як позитивні

та негативні, доцільним є розподіл і конотації на два загальні типи: позитивну та негативну.

Системна дуальність конотації зумовлює дуальність її властивостей, тобто конотація одночасно може розглядатися як системна, зафіксована, закладена в значення мовної одиниці механізмами вторинної номінації в рамках певного суспільного світогляду, та суб'єктивна, факультативна, така, що має в певній мірі асоціативний характер та реалізується під час функціонування мовних одиниць у контексті. Крім того, конотації властива мінливість – тобто здатність змінюватися за аксіологічною шкалою з плином історичного часу та в залежності від геополітичних умов.

На наш погляд, у сучасній лінгвістиці немає однастайності щодо визначення конотації в семантичній структурі мовної одиниці. Термін «конотація» вперше використано в дослідженнях із логіки ще в XIX ст. Цей феномен вивчав Дж.С. Мілль, але лінгвістичний статус термін отримав у працях Л. Блумфільда. Трактатування конотації, запропоноване лінгвістом, указувало на конкретний рівень мови, зумовлений культурними, соціальними, регіональними та іншими чинниками, тобто дослідник уперше почав пов'язувати конотацію з емотивністю мовлення.

1.2 Культурно конотована лексика в контексті психолінгвістики

Слово, з точки зору психолінгвістики, розглядається не як одиниця абстрактної мовленнєвої системи, а як одиниця мовленнєвої властивості людини – її індивідуального лексикону.

Термін «психолінгвістика» вперше вжив Н. Пронко у статті «Мова і психолінгвістика» в 1946 році у досить широкому значенні – як назву будь-якої суміжної лінгвопсихологічної галузі дослідження, пізніше почали використовувати як назву досить вузького напрямку, очолюваного Ч. Осгудом після появи в США праці під назвою «Психолінгвістика» [7, с.43].

Як зазначала О.С. Ахманова у праці «Психолінгвістика», «лінгвістика не повинна боятися контакту з психологією, але вивчення лінгвістичних фактів у

зв'язку з психологією не означає пояснення цих фактів через індивідуальне дослідження мови як сфери виключно індивідуальної (ми не повинні забувати, що навіть індивідуальне детермінується загальним і, перш за все, соціальним). Йдеться не про повернення до психіки окремого індивіда, а про те, щоб дати інтерпретацію лінгвістичних фактів через загальні закони психіки окремого індивіда.

У галузі психолінгвістики працювали вітчизняні та зарубіжні дослідники. Вагомий внесок у вирішення психолінгвістичних завдань внесли О. О. Леонтьєв, Ч. Осгуд, Аж. Міллер, Ж. Нуазе, Т. Слама-Казаку, Р. М. Фрумкіна, О. О. Залевська та ін. [13, с.42].

Конотація – це лінгвістичний феномен, особливий компонент, за допомогою якого виражається психічний стан мовця, його ставлення до предмета, об'єкта, адресата мовлення, тобто все те, що складає мету емотивної функції слова. На сьогодні відомі три основних напрямки у вивченні проблем конотації мовних засобів.

Семіотичний напрям, де досліджуються мотиви, в залежності від яких особа, яка говорить, вибирає ті чи інші мовні засоби (Л. Єльмслева, Р. Барт). Лінгвістичний аспект (Ш. Баллі – засновник, В. М. Телія, В. І. Говердовський, В. І. Шаховський) представлений кількома різновидами: стилістичним, лексичним (вивчає засоби створення додаткового значення слів, виразів, що надають їм експресивності, яскравості) та культурологічним (конотація розглядається як семантична частина значення, що доповнює відомості про об'єктивно існуючу реальність специфічно національною інформацією).

Психолінгвістичний напрям (О. О. Леонтьєв, О. О. Залевська, Р. Роммштейн, М. Портер та інші) - виділення та вивчення конотації якнайтісніше пов'язане з поняттям асоціації і з емоційною організацією мовлення.

З часом і конотативний елемент семантики лексичних одиниць став об'єктом психолінгвістичних досліджень (В. А. Маслова, Е. Ю. Мягкова, Є. С. Отін). В. І. Говердовський, розглядаючи лексикологічні і психолінгвістичні засади конотації, наголосив на існуванні певних оцінок значення слова, які не вкладаються в лексикографічну метамову лінгвістики: „емоційної оцінки”, „емоційного

забарвлення”, „експресивного значення”. Оцінний момент трактується вченим як пізнавальна категорія психіки, частина думки, протиставлена іншій частині думки – поняттєвому мисленню, а саме категорії сприйняття й уявлення, узятих разом [6, с.15].

Отже, психолінгвістика намагається не лише описати лінгвістичні факти у різних випадках, а й пояснити їх, інтерпретувати факти структури чи системи через їх причинність, розглядаючи внутрішні зв'язки системи.

Зауважимо, що більшість слів української мови багатозначні, і завдяки цій здатності вони можуть виражати індивідуальні почуття. Так, К.О. Ердман пропонує ділити значення на три частини: 1) поняттєвий зміст; 2) додатковий зміст; 3) чуттєвий елемент чи зміст, пов'язаний з настроєм. Проте деякі мовознавці, прихильники раціоналізму в мові, заперечують чуттєві та емоційні елементи у словах [8, с.42].

Зокрема, А. Шлейхер, вважаючи мову звуковим вираженням думки, наголошував на тому, що почуття, сприйняття, волевиявлення мова прямо не виражає. Мова – не безпосереднє вираження почуттів і волі, а й думки. Якщо ж необхідно через посередництво мови передати почуття і волю, то це можливо зробити тільки опосередкованим шляхом і тільки у формі думки.

Деякі дослідники визначають чуттєві елементи у значенні слова, тому що мова, як відомо, існує головним чином у процесі мислення та у нашому мовленні, яке включає в себе також й вираження почуттів.

Важливу роль у формуванні і функціонуванні конотації відіграють асоціативні механізми, оскільки конотація формується на основі постійних асоціативних зв'язків у носіїв мови. Тому конотація не вказує на світ, а ніби відсилає до асоціацій, створюючи „невидимий” світ, але сама вона не є асоціацією. Хоча мовна свідомість не вичерпується асоціативними рядами, бо включає в себе також систему соціально типових значень, систему образів і узагальнених уявлень, властивих носіям мови.

Відомо, що слово, актуалізуючись у мовленні, реалізує, крім своїх прямих і переносних значень, ще й потенційну енергію бути вираженням чи відображенням

додаткових, асоціативно пов'язаних з ним образів, почуттів, ідей. Ця потенційна енергія і є тією основою, на якій виникає конотація.

Конотація – соціально-індивідуальний феномен. Для розуміння цього феномена слід звернутися до теорії О.О. Леонтьєва про специфіку функціонування значення в системі суспільної свідомості, а також до мовленнєвої діяльності індивіда, його свідомості. Коли в психічне відображення світу людини «вливаються» ідеалізовані в об'єктивні надіндивідуальні значення, предмети набувають нових системних властивостей. У свідомості значення психологізуються та індивідуалізуються. Не втрачаючи об'єктивності, вони набувають конкретних суб'єктивних властивостей. Нові якості у системі індивідуальної свідомості утворюються завдяки надбанням ними індивідуальних конотативних ознак, які розкривають себе при аналізі відношень, пов'язуючи їх з об'єктивними та індивідуальними ознаками [11, с.32].

Людина володіє словами із вже закріпленими значеннями, у вторинній номінації з'являються змістові нашарування (конотації), які утворюються внаслідок асоціативної діяльності свідомості, що пов'язує знак з різними елементами діяльності. Отже, асоціації беруть участь у створенні нових понять і значень мовних одиниць, тому що вони пов'язують уявлення з тими властивостями, які пригадуються у тому чи іншому випадку. Завдяки асоціативним механізмам мислення набуті знання є ґрунтом для утворення нового поняття шляхом образної підтримки, яка асоціативно актуалізується у свідомості.

На думку Н. Д. Арутюнової, В. М. Телії, лексика непередметного світу (психіки, знань і соціальних відношень) утворюється за рахунок асоціативних вражень, від наочних образів до утворення абстрактних понять [9, с.73].

Отже, асоціації супроводжують процес мислення, а при вербальному мисленні мають мовленнєво-мислительну природу.

1.3 Національно-культурна конотація фразеологічних одиниць української мови

Національно-культурну конотацію розглядають як інформацію, що включає різні соціальні, етнографічні, географічні, історичні відомості й несе в собі асоціативно-образну інформацію носія мови.

Сучасні наукові мовознавчі дослідження все більше звернені до людини, її історії, культури, побуту, вірувань, звичаїв тощо. Як цілком слушно зазначає В. Жайворонок, саме антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу, до взаємовідношення народу – творця мови та власне мови як значною мірою творця її носія. Адже не лише людина впливає на мову, але й мова великою мірою формує особистість. У свою чергу, формування етносу без мови також неможливе, бо остання є однією з ключових ознак нації. Пізнаючи мову етносу в усіх її проявах і взаємозв'язках, пізнаємо й духовну культуру її носія – народу [9, с.15].

У цьому контексті нині активізуються лінгвістичні дослідження у галузі фразеології, адже фразеологізм – це власне схованка людського духу, у цих мовних одиницях глибоко відтворені ментальні особливості етносів, зокрема й українців.

Услід за В. Д. Ужченком, вважаємо, що фразеологізм – це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (із допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію [14, с.26]. Такої ж думки щодо визначення фразеологізму дотримуються В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, С. І. Ожегов, В. П. Жуков, А. В. Кунін, В. М. Телія, М. Л. Ковшова, С. Г. Шулежкова та ін. Погоджуємося з відомим українським ученим В. Д. Ужченком, який зазначає, що фраземи є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодованою інформацією про минуле, про наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього сущого; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації. Фразеологічні одиниці ввібрали історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші порухи нашого серця, розказують про неосяжний світ людських почувань, вражають точністю

асоціацій між природою, звичайними життєвими фактами і людською поведінкою, нашими емоціями й учинками [13, с.8].

На конкретних прикладах продемонструємо, як у стійких виразах української мови відтворені ментальні особливості українського етносу.

Чотири броди – символ тернистого шляху життя кожної людини; гідного людського віку; людських знань, досвіду; норм моралі; невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; історії і долі українського народу. За тлумачним словником брід – ‘мілке місце ріки або озера, зручне для переходу або для переїзду’. Поетичний образ чотирьох бродів зустрічаємо в народних піснях, прислів’ях, наприклад: *не спитавши броду, не лізь у воду*. Брід у незнайомій життєвій ситуації – воді – є останньою надією на порятунок. У романі М. Стельмаха «Чотири броди» слово брід стає символом, а саме: *блакитний як досвіт, – брід дитинства, потім наче сон – хмільний брід кохання, далі – безмірної роботи й турботи, а зрештою – онуків і прощання* [14, с.329].

Калина – символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам’яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв. *Без верби й калини нема України* – каже народна мудрість. Одним із найважливіших символічних значень калини було «чиста дівоча врода» (*А дівчина, як калина, личком рум’яная*). Символізувала вона й вірне, довічне кохання – *та й зацвіла калиночка дрібненько, аби в парі прожили добренько*. В Україні колись святим було материнське побажання: *Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця!* Ламати калину – означало виходити заміж, любити. Червона калина – символ України: *пор. край калиновий; колисала калина* [15, с.182]; *А ми тую червону калину та й підіймемо. А ми нашу славу України та й розвеселимо!* Філософським є символічний образ калинового мосту. Міст – це життя, що з’єднує два береги: молодість і старість (ширше – народження і смерть). *Перший берег уже за спиною* (на... мості), *попереду другий берег, і зворотного шляху немає*. У філософському підтексті

образу є поцінування життя у хвилину розквіту і ностальгія за тим, що минає [14, с.142]. *Калина хитається* – «дівчина сумує»; *калина чорніє* – «чиєсь горе»; *зламати калину* – крім значення, поданого вище, – «покинути кохану»; посадити калину на могилі – «висловити жаль за загиблим». Отже, серед опoетизованих назв рослин-символів, що стали ключовими словами стійких виразів, в українців перше місце відведене калині. Червоний колір калини відображає красу, біле цвітіння – невинність [18, с.181].

В українців *вишиванка* – символ здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, порядності, чесності, любові, святковості; оберег. Тому не дивно, що народ витворив ряд цікавих стійких одиниць, пов'язаних із вишитою сорочкою. За традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку: *шовком шила, шовком шила, золотом рубила. Та для того козаченька, що вірно любила*. Сорочка (особливо чоловіча) була символом кохання, вірності, невірності. У давньому замовлянні сказано: *Якою білою є сорочка на тілі, таким щоб і чоловік до жінки був, звідки видно, що білий – милий*. Вираз *випрати сорочку* має декілька значень: 1) *Ой коби я була знала, що я твоя буду, випрала би сорочечку від чорного бруду* – «покохала б за умови обов'язкового майбутнього заміжжя»; 2) у чумацьких піснях – «полюбити чумака, навіть якщо він одружений». Характерно, що не завжди чумаки погоджувалися на любовні стосунки з випадковими жінками, не дозволяв будь-кому прати сорочку, хоч вона й не біла, бо сьома неділя. Таким чином чумаки зберігають вірність коханій дівчині, до якої має повернутися [14, с.48].

Фразеологічні одиниці мови є специфічною національно маркованою частиною лексики. Національний колорит у фразеологізмах створюється їх історичним та етноситуативним мотивуванням, лінгвокраїнознавчим фоном, лексичними компонентами та структурою.

Предметом нашої уваги є фразеологічні одиниці української мови з національно-культурними семами – тими мовними значеннями, які відображають, фіксують і передають з покоління в покоління особливості українського народу (звичаї, вірування, морально-етичні оцінки, соціальні відносини, психічний і

фізичний стан людини) – все, що брало і бере участь у формуванні культурних кодів, що визначає менталітет народу.

Так, наприклад, досить багато фразеологічних одиниць української мови відображають давні вірування, забобони, чарівництво, ворожіння: *хай іде на очерети та на болота, перемивати кістки (займатися пересудами, обмовляти кого-небудь), заговорювати (замовляти) зуби (переводити розмову на щось інше), як у воду дивитися, як викапаний (зовсім, надзвичайно, дуже), як сім баб пошептало, встати на ліву ногу (бути в поганому, роздратованому настрої), виносити сміття з хати (розголошувати таємницю вузького кола людей або сім'ї), носити сміття під чужу хату (розголошувати кому-небудь про те неприємне, що відбувається в родині, в колективі), топтати ряст (жити, ходити по землі) та ін.*

Значну групу становлять фразеологізми, які фіксують моральноетичні оцінки: *не одури на макове зерно; неправдою не здобриєш; замилювати очі; пошити в дурні*, а також фразеологізми, які відображають психолого-етнографічні ознаки, зокрема риси характеру, особливості реагування на різні обставини життя: *як собі постелиш, так і виспиєшся; не святі горшки ліплять; що з воза впало, те пропало*. До цієї групи С. Дідик відносить фразеологічні одиниці, які включають числові компоненти, «опосередковані уявленням про символічний, міфологізований характер числа»: *послати під три чорти, за сімома замками, п'яте колесо до воза, до сьомого поту, за кусок кишки сім миль (верств) пішки, бути на сьомому небі* [17, с.52].

Більшість фразеологічних одиниць української мови відображає соціальні відносини: *пасти задніх, кланятися в ноги, як на сповіді, ні роду ні племені, набивати ціну, гнути спину перед ким, собак дразнити, на всю губу, на злодієві шапка горить*; суспільні та правові взаємини у минулому: *бути на своєму місці, поставити на місце кого, переорати межу чию, наче діди́зні не поділили, знати (розуміти) своє місце*.

Серед фразеологічних одиниць української мови виділяють структури, які відображають зовнішній вигляд людини, її міміку, жести, психічний і фізичний стан: *звісити голову, опустити голову як здохла курка крила, братися за боки,*

зашинувати губи, притулити горбатого до стіни, махнути рукою; духовну культуру: читати глаголи, народитися в сорочці, підкова на щастя, заучувати аз та буки, украдене щастя.

Логічний зв'язок цілісного значення фразеологізму з семантикою його компонентів ґрунтується на фразеологічному образі. Виникнувши на основі порівнянь, протиставлень і причинних відносин, ці образи є найбільш виразними репрезентантами національно-культурної картини світу. Скажімо, лексема *рушник* споконвіку символізує не тільки рідний дім, доброзичливість, повагу, естетичні смаки українців, а й чистоту почуттів, запоруку щастя, хороше подружнє життя у таких фразеологічних одиницях, як *ставати на рушник* (вступити в шлюб, одружуватися): *повернутися з рушниками або брати рушники* (заст. *сватати, свататися*), *готувати рушники, рушники тчуться* (дівчина *готується* заміж), а лексема *гарбуз* у складі українських фразеологізмів *давати гарбуза і годувати гарбузами* (відмову під час сватання).

Яскравими лексичними компонентами національно забарвлених фразеологічних одиниць є назви предметів побуту: *макітра, глек, макогін, рядно, писанка, батіг, ковілька*. Для прикладу, можемо назвати такі стійкі сполучення: *макітра розуму, горобці цвірінькають у макітрі, втовкти в макітру, мати порожню макітру на плечах, макітра заварила; облизати макогін; глек розбити, нате й мій глек на капусту; накрити мокрим рядном; як писанка, носитися як з писаною торбою; як з клоччя батіг, у три батоги; на руку ковілька (щось є дуже своєчасним, потрібним комусь)* [19, с.34].

Український національний колорит відображає група фразеологічних одиниць з компонентами-назвами поширених на Україні рослин: *вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель* (недоречно або несвоєчасно сказати що-небудь або виступити з чимось); *хай буде гречка* (згоден хтось із кимось, чим-небудь), *як з гречки лико* (поганий, нікудишній), *скакати в гречку* (зраджувати дружині (чоловікові), мати позашлюбні зв'язки), *втерти часнику* (суворо покарати, побити кого-небудь, добре провчити); *як виросте гарбуз на вербі* (вживається для вираження повного заперечення змісту запропонованого) [18, с.142].

Як засвідчує лексикографічна література, досить численну групу становлять українські фразеологічні одиниці, пов'язані з цвітінням і приготуванням маку: *вскочити у мак (недоладно, не так, як треба, сказати чи зробити що-небудь)*, *мак росте (цвіте) в голові (хто-небудь молодий, недосвідчений, нерозумний)*, *як мак начетверо* – з сл. *бідний* (уживається для підсилення зазначеного слова; *дуже, надзвичайно*), *як маків цвіт (гарний, вродливий)*, *на макове зерно (дуже мало, трошки)*, *давати дулю з маком (абсолютно нічого)*, *з медом та маком (облесливо, нещиро)*, *задати перцю з маком (завдавати клопоту, дошкуляти кому-небудь)*, *не з маком (кому-небудь тяжко, погано, сутужно)*, *сісти маком (потрапити в скрутне, безвихідне становище)*, *вискочити як козак з маку (недоречно, невчасно сказати що-небудь)*, *як маку, як за гріш маку (дуже багато)*, *як після маку переваж.* зі сл. *спати, заснути (міцно, непробудно, дуже добре)*, *з маком і з таким (всіляко, по-різному)*.

Національно маркованими є фразеологізми-прокляття із словом-часткою *бодай*, яка вже сама по собі несе сильний заряд підвищеної експресії: *бодай тобі ноги повсихали*, *бодай би ти не встав*, *бодай тебе праці з'їли*, *бодай би він скис*, *бодай би тебе грім улупив*, *бодай би він не знав ні дна ні покришки*, *бодай йому все зле та лихе*, *бодай тебе лиха година взяла*, *бодай тобі заціпило*.

Такі висловлювання не передбачають безпосереднього здійснення «побажання», вони служать для вираження почуття невдоволення, обурення, подиву, гніву і ґрунтуються на словесному перебільшенні, гіперболізації. Разом з тим, можуть передавати захоплення якоюсь несподіваною, але приємною дією або звісткою.

Чимало народних за походженням фразеологічних одиниць виникли на сміхотворній основі (українцям властивий гумор). Типовими в цьому плані є звороти, як зазначає В.І. Кононенко, в мотивацію яких входить суміщення несумісного – предметів, дій, явищ. Так, у стійких зворотах: *три мішки гречаної вовни (багато зайвого, несерйозного, несуттєвого)*, *на вербі груші (нісенітниця, дурниця)*, глузування підсилюють модальність несхвалення, неприйнятності чийось зарозумілих, несправедливих висловлювань, дій [18, с.112].

До одиниць цього типу близькими є фразеологізми, в основі яких лежить значення зайвих, безглузвих, несумісних із узвичаєними дій і вчинків. Вислів *приший кобилі хвіст* набуває іронічно-негативного звучання з ознаками народного світобачення.

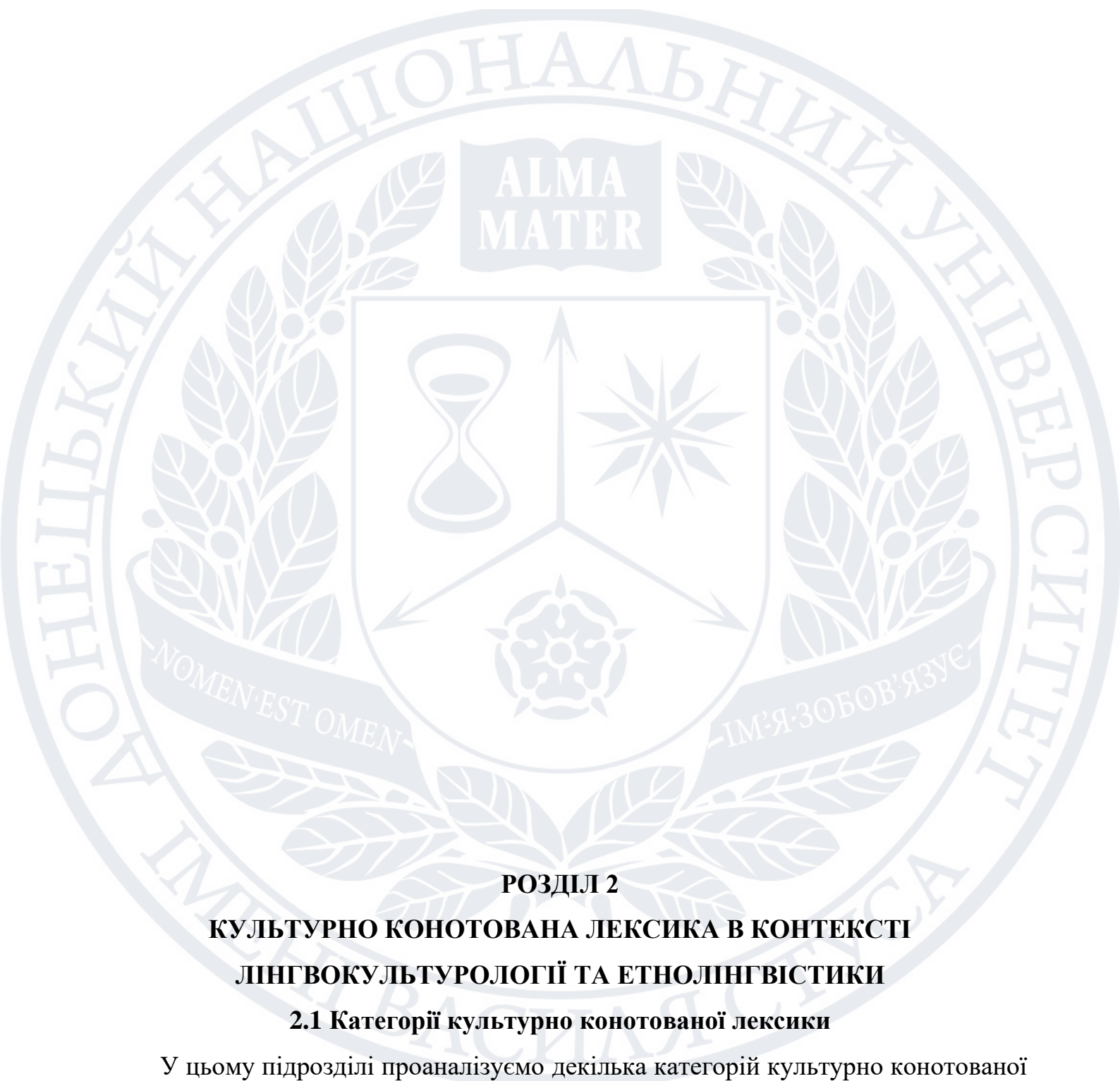
До цієї групи відносять також етнографічні фразеологізми, побудовані на антропонімах, які поширені в народі і становлять собою гумористичний чи сатиричний каркас: *вискочити (вистрибнути) як (мов, ніби) Марко з пасльону (недоречно, недолжно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимось); мов Кузьма з маку; казала Феся, що обійдеться; з богом, Парасю; маєш, Гандзю, книш; це вам не з Грицем справа; не буде Галя, то буде другая; масти Федя медом, а Федь таки Федем; казала Настя, як удасться; там, де Макар телят пасе (де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання); як (мов, ніби) Марко (Хома) на вовні зі сл. заробити, підробити (абсолютно нічого не заробити); як (мов, ніби) Марко (рідше Сивко) у пеклі (по пеклу) зі сл. товктися, гасати (невпинно, безугавно, без потреби)* [17, с.84].

В українському фразеологічному фонді трапляються топоніми, які свідчать про приналежність мовного знака до певної культури. Так, у фразеологічних одиницях *язик до Києва доведе* або *на городі бузина, а в Києві дядько* вибір топоніма Київ визначається реаліями національної держави.

Отже, національно-культурний компонент фразеологічних одиниць української мови відображає трудову діяльність, політичний устрій, явища традиційного побутового характеру, реалії дійсності.

Здійснена наукова розвідка дала нам змогу з'ясувати деякі ментальні особливості українців, відтворені за допомогою стійких виразів. Ми спостерегли, що у фраземах, прислів'ях, приказках тощо відтворена широка палітра життя і діяльності українського етносу. Українець любить свою землю, її традиції, звичаї, бореться за свою свободу і незалежність, кохає, ненавидить, багато працює, а часом не дуже, любить смачно поїсти і пригостити інших, разом із тим буває хитрим та улесливим, а також вірним, люблячим. Найчастіше ключовими словами є назви-символи рослин, птахів, тварин. Виявлені унікальні мовні вирази, які не мають

аналогів в інших мовах, оскільки передають власне ментальні особливості українців. Фіксуємо також ряд фразеологічних виразів, які тою чи іншою мірою представлені у мовах інших слов'янських і неслов'янських народів.

РОЗДІЛ 2

КУЛЬТУРНО КОНОТОВАНА ЛЕКСИКА В КОНТЕКСТІ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

2.1 Категорії культурно конотованої лексики

У цьому підрозділі проаналізуємо декілька категорій культурно конотованої лексики, наведемо приклади їхньої реалізації у мовленні та пояснимо їхнє значення. Розпочну з аналізу традиційних **конотацій колоритивів**.

Символіка кольорів у різних культурах передає не лише інформацію, а й емоційне ставлення людини до явищ, названих словом. Колоративи (найменування кольорів) не збігаються в різних мовах ні за семантикою, ні за складом і є особливо «чутливими» до набуття додаткових конотативних співзначень. Це пояснюється неабиякою значущістю зорового сприйняття для людини та особливостями роботи мозку, який здатний ефективніше зберігати пам'ять кольорів, ніж конкретних предметів, що мають той чи той колір. Проте основний чинник національних конотацій кольорів — природа, яка є безпосереднім їх джерелом (блакитне небо, зелена трава, синє море) і сама задовує позитивні або негативні емоції, що супроводжують певні природні барви, які можуть різнитися залежно від кольорової гами різних природних об'єктів. Карпатські, Кавказькі, Альпійські, Гімалайські та інші гори відмінні не лише за геометричною формою, а й за кольорами. Так само сонце в різних точках планети неоднакове: тьмяніше на півночі, яскравіше на півдні.

У західних культурах жалобну роль на культурному та мовному рівнях відіграє **чорний** колір — знак абсолютної пустоти та мороку, утілення хаосу. За ним здебільшого у слов'янських та інших європейських мовах закріплена негативна оцінність: *чорна невдячність, тримати в чорному тілі, відкладати на чорний день тощо*. Але порівняймо український вислів: *чорнії очі, карії брови* — це символи краси для українців та інших народів. *Чорна кішка* в цих культурах символізує невдачу, що незрозуміло американцям.

Конотації **зеленого** кольору різноманітні. Американці асоціюють цей колір із заздрістю та ревностями, «партією зелених», рухом Green peace. У французькій мові вираз *se mettre au vert* (лягти на зелене) має значення «відпочивати за містом», тобто на лоні природи. Однак найпоширеніша конотація зеленого — «молодий», «недосвідчений». Український вислів *зелений змій* — фразеологізм, який позначає горілку, алкоголь взагалі. Активна конотація, пов'язана з грошима, зокрема американським доларом (через колір банкнот), що в американському варіанті англійської функціонує вже давно, в тому числі у словосполученні *green power* (зелена сила) [35, с.64].

Із **жовтим** кольором українці асоціюють сонце, пшеницю; це один із кольорів державного прапора. В англійській мові його назва має конотацію «бульварний» у контексті вживання щодо преси (yellow press), що згодом запозичили й інші мови (зокрема – слов'янські). Архетипом для багатьох європейських культур лишається інша конотація, пов'язана з жовтим, — відчуття хвороби і навіть смерті або її наближення. Жовтий або жовто-чорний прапор символізує карантин, а жовтий хрест — чуму. Знак смерті підсилюється і за рахунок інших смертельних знаків — виття собаки, нічного місяця (жовтого кольору) та ін. [37, с.29].

Синій в українській та інших мовних культурах також містить різні позитивні конотації (*сині волоски, сині очі, синє небо*), а також конотацію, пов'язану з пияцтвом (*синій ніс*), в англійській — із поганим настроєм, психічною депресією (*to be blue* — *хандрити*) [32, с.73].

Конотації кольоропозначень містять цікаву інформацію про найбільш стійкі (підсвідомі) зорові смаки сприйняття кольорів, якими відрізняється кожна національна культура і що відображаються в мові та інших способах виявлення національного характеру і ментальності.

Тепер пропонуємо перейти до аналізу **конотацій зоонімів**.

З погляду набуття конотативних нашарувань в усіх мовах, найчисленнішими є найменування флори і фауни. Яскраві приклади національної специфіки конотацій і мовної символіки демонструють зооніми — слова, що слугують назвами тваринного світу.

Ворона — символ провісника горя, страждань, смерті, похорону, загибелі, пророцтва, нечистої і зловісної пташки, породженої чортом, кровопролиття, насилля та війни, емблема дурості й глупоти, марнославства й хвалькуватості, роззявства й лінивості. В народних уявленнях ворона — нечиста й зловісна пташка, породжена чортом: *вороні де не літатъ, то на смітник сідасть; куди б ворона не літала, завжди на гній сяде; кому над головою ворона кряче, той має щастя собаче*. У народних уявленнях ворону пов'язують із кровопролиттям, насиллям та війною. Про це йдеться в прислів'ї *ворона за сім миль стерво чує*. В українській

народній традиції чорний ворон символізує смерть: *Ой кряче ворон, негодоньку чує, щось козакові серденько віщує*. Часто символ ворона-птаха, що поїдає мертвих, пов'язаний із образом убитого козака: далеко від нього мати, батько й мила дівчина, тільки ворон справляє над ним страшні поминки: *По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний ворон кряче*. Прикметно, що постійний компонент чорний не передає прямого номінативного навантаження (адже ворони чорні), а підкреслює зловісність, страхітливність образу – чорний у значенні «злий, низький, підступний» [13, с.214].

Ворона – комічний символ дурості та глупоти: *ворона за море літає, та дурна вертається; ворона за море літала, а все вороною вертала; навпростець тільки ворони літають; в голові тільки вороняче гніздо має; хай чоловік як ворона, а все ж жінці оборона*. Вона міняє своє пір'я на біле і хоче стати непомітною серед голубів, однак голуби проганяють її. Після цього зграя ворон також не приймає її. Одягнута в пір'я лебедів чи павичів, ворона була висміяна і общипана і це стало нині афоризмом – *від ворон одстала, до пав не пристала*. Глупота ворони поєднується з її хвалькуватістю та марнославством. Вона розхвалює орлу своїх дітей і просить їх не їсти, а той у відповідь з'їдає саме бридких вороненят. Ворона охоча до лестощів: схоплений нею рак розхвалює її, і спокушена пташка розкриває рот, втрачаючи здобич. Тому в народі вживається вислів: *не розкривай рот, наче ворона; нащо вороні великі розговори, коли вона знає своє кра* – про обмежену людину. Про людину, яка щось забула чи не помітила, кажуть: *протавив нагоду, зловив таву*. Подібні сюжети є і в інших слов'янських народів [16, с.61].

Лисиця в народному уявленні – символ хитрощів, обману, лицемірства: *хитрий, як лисиця; у вічі лис, а за очі як біс; старого лиса важко зловити; лисом підшитий; лисом підшитий, псом підбитий* – 'такий хитрий, лукавий, як лис'; *лисом витися* – упадати біля кого-небудь, тобто виявляти свою хитру, підступну вдачу [13, с.232].

У переносному значенні **корова** — незграбна жінка. Така конотація побудована на образній асоціації власне з коровою як великою і неповороткою твариною. У французькій мові вираз *prendre la vache et le veau* (взяти корову і теля)

означає «одружитися з вагітною» і реалізує конотему «великий за розміром». У німецькій мові словом «корова» називають неохайну, невбрану жінку, що теж виявляє конотацію негативного ставлення. В індійській культурі поняття «корова» є священним через сакралізацію цієї тварини в індуїзмі, отже, лексеми кореляти індоарійських мов, на відміну від європейських, матимуть позитивні конотації: давньоіндійське позначає «вим'я корови» та «достаток, родючість» [17, с.83]

Зооніми в різних мовах можуть мати спільні позитивні конотації (*голуб, сокіл, лебідь, орел, лев*) або виражати стереотипні негативні уявлення. Наприклад, *навук* у багатьох культурах асоціюється з чимось поганим і огидним (укр. «*Глитай, або ж навук*» І. Карпенко-Карий), а для казахів — це уособлення працювитої, беручкої людини, умілого майстра. *Лисиця* для більшості народів уособлює хитрощі, а в казахів — голод: *голодний як лисиця* [15, с.52].

Незвичною для українців є асоціація *коня* із пихатістю, непоступливістю, адже вираз бути на коні вживають як символ перемоги в якійсь справі.

Інтелектуальну тупість, а також упертість в українській мові передають словами: *баран, осел, козел, теля, цап, ворона, курка* та ін. Слово *баран* для більшості європейців також пов'язується з упертістю та дурістю, а от китайці так називають м'яку, лагідну і добру людину. У китайській мовній культурі існує чимало інших відмінностей у конотаціях. Так, *сорока* в них асоціюється з радістю і спокоєм; *верблюд* — рослою людиною, *вовк* — бабієм, *ведмідь* — мужньою та хороброю людиною, *дракон* — щастям, багатством, красою.

Очевидно, найпоширеніший зоонім, який містить значний конотативний ореол, — слово *свиня*, що має негативну конотацію неохайності, невихованості, нахабності, невдячності у багатьох мовах (укр. брудний, п'яний як свиня). В англійському фразеологізмі *to make a pig of oneself*, що означає «наїстися досхочу», із цією твариною асоціюється ненажерливість. У німецькій мові лексема *свиня*, навпаки, має позитивну конотацію, яка втілилась у звороті, що означає «мати удачу»; вона символізує прибуток, багатство, тому скарбнички для грошей саме німці почали робити у вигляді свині [18, с.132].

Національно-культурна специфіка конотації усвідомлюється так само глибоко, як і будь-який інший національно-культурний тип знання. Тому неможливо опанувати особливості певної культури, не орієнтуючись у символах і конотаціях, якими представники цієї культури оперують. Передусім це стосується подібних та омонімічних за семантикою символічних найменувань.

Набуваючи сакральної чи національної значимості і пронизуючи товщу культур, символи часто є певними трансформаціями інваріантних сутностей, тому вони можуть бути повторюваними, але не тотожними в різних культурах. Символізація концепту «*голуб*» пояснюється насамперед біблійним контекстом, де голуб став уособленням доброї звістки, миру, чистоти. Згодом це знайшло відображення в іконічному символі миру, намальованому Пабло Пікасо, а саме слово *голуб* здобуло конотацію, яка втілилась у поняттях укр. голуб миру.

Отже, особливістю конотативної палітри зоонімів є їх безпосередня зарядженість символічним потенціалом.

Символ — найвищий спосіб вираження архетипних уявлень, який не підвладний швидким змінам чи замінам, це той квант національної ментальності, на який передовсім слід зважати в міжкультурній комунікації.

Аналіз конотацій фітонімів.

Широке поле для лінгвокультурологічних зіставлень становлять фітоніми (грец. *phyton* — рослина і *onyma* — найменування) — слова, що передають назви рослинного світу. Від початку свого існування людство живе в рослинному світі, тому слова, які позначають його, мають високий ступінь асоціативно-аналогового відображення у свідомості мовця. Рослини, які для людини, що мешкає в певних природногеографічних умовах, є звичайними, стають символами поняття «рідне, своє».

Ні український фольклор, ні твори художньої літератури не можна уявити без образу калини. Слово це має різні значення залежно від контексту: від прямого до образу-символу. Найчастіше вживається воно як символ дівочої вроди, краси, цноти, рідше — як знак смерті. Естетизацію слова калина, а також прикметника калиновий простежуємо і в поезії І. Драча:

*Та знаю: мене колисала калина
В краю калиновім тонкими руками,
І кров калинова, як пісня єдина,
Горить в моїм серці гіркими зірками.
(«Калинова балада») [25, с.15].*

Навіть у контексті, де слово **калина** виступає знаком літа, що закінчується, наявний компонент «Україна». Ось оригінальна метафора, в якій персоніфікація ускладнюється зоровим образом крові:

*І калина у червоній хустці
Кров'ю сходить по теплілім літі.
(«Дві сестри») [25, с.18]*

В українській народнопоетичній традиції перейшло межу первинних номінацій і набуло ознак вторинних слово тополя. Здавна вживалося воно як символ тонкого дівочого стану. Іван Драч будує деякі свої метафори саме на цьому конкретному лексикосемантичному варіанті. Тому і з'являється в його пейзажному образку метафоричний епітет дівочі **тополі**:

*Тополь дівочих золотисті стріли
Тримали сонце над блакитним днем.
(«Ніж у сонці») [25, с.18].*

Як невід'ємна частина навколишнього світу людини, рослина набуває й особливої естетичної значущості, перетворюється на національний художній образ, наприклад:

*І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі... [25, с.28].*

Пригадаймо, у рядках В. Симоненка вжито назви дерев, які стали символічними для українців, до найяскравіших українських фітонімічних символів належать також **калина**, **верба**: *без верби і калини нема України* [25, с.30].

Українську національну конотацію містять також такі назви, як **вишня**: *О, вишня — Матінко Всевишня, / Весь білий світ — то вишині цвіт. / Правічне дерево Вкраїни / Її безсмертя в плині літ* (І. Драч); **рута**: *Мій український кореню зелений,*

/ *Моя красуне, рUTO незабута!* (А. Малишко); *любисток, мальва: Хата моя, біла хата, / Рідна моя сторона. / Пахне любисток і м'ята, / Мальви цвітуть край вікна* (Д. Луценко); *чорнобривці та ін.* [25, с.32].

У міжкультурній комунікації особливу увагу слід приділяти випадкам невідповідності асоціацій. Конотеми, які реалізуються в пареміях, в одних випадках будуть очікуваними і зрозумілими для сприйняття, а в інших — навпаки.

Відносно очікувані конотації позначають саме ті ознаки рослин, які є унікальними, неповторними або вираженими більш яскраво: *укр. причепився, немов реп'ях; чіплятися, як реп'ях до штанів; у боргах, як у реп'яхах.*

Конотації відображають властивості, притаманні національному характеру носіїв мов, особливості ментальності, життєві поради тощо, які ніби стисло відображає народна мудрість: *укр. бойся горобців — не сій проса; відскочить, як горох від стіни; терен грушок не родить; кому що, а курці — просо.*

Цікаві фразеологізми, у яких народ закарбував причинно-наслідкові зв'язки, а також принцип наступності, що реалізуються фітонімами: *укр. яка пшениця, така й паляниця; яка грушка, така і юшка; яблучко від яблунки недалеко падає.*

Отже, за допомогою різних засобів, через порівняння з різними предметами та явищами, найближчими для сприйняття кожного з народів, відбувається формування єдиних загальнолюдських констант буття, що потребує ґрунтовніших досліджень в аспекті зіставлення різних мов і культур.

Серед усіх інших мовознавчих термінів конотація є власне стилістичним терміном. Він походить від латинського *соппоіа-їіо*, основою якого є слово *сошюіо*, що означає «маю додаткове значення» [24, с.6].

У широкому розумінні конотація є власне конотативною інформацією, паралельною і додатковою до денотативно-десигнативної (предметно-поняттєвої), яка надає мовній одиниці можливість виконувати експресивну функцію. Культурно-історичні умови життя мовців, їхні світоглядні знання та емпіричний досвід, соціальні відношення, оцінні орієнтації, морально-етичні приписи відображаються в конотаціях мовних

одиниць. Такою є конотація фразеологізмів, історизмів, архаїзмів, діалектизмів, фольклоризмів та ін. [24, с.3].

У вузькому розумінні конотація — це такий компонент значення лексеми, який дає можливість використовувати її для вторинної номінації. Він виникає на асоціативно-образних уявленнях і ніби заступає пряме об'єктивне значення, в результаті чого постають тропи і фігури: *музика в камені* (скульптура), *медова гречка*, *цвіт мелодій*, *золоті литаври*, *біль слова*, *симфонія думок*, *жесвіє хмарка* та ін. [24, с.5].

Цікавим є те, на наш погляд, що виникають такі конотації на зумисних зміщеннях традиційної дистрибуції мовних одиниць. Зумисне зміщення робиться для того, щоб привести мовні одиниці в такі сполучення, які б відповідали асоціативно-образним уявленням автора, тому що самі мовні одиниці (сгилістеми) ще не стиль, вони — матеріал, здатний на те, щоб з нього можна було створити стиль, колорит (діловитості, офіційності, ліричності, іронічності, розмовності) тощо. Поняття конотації прийшло у мовознавство в XVII ст. з логіки через граматику Пор-Рояля («Всезагальна і раціональна грамика Пор-Рояля») для позначення властивостей на відміну від субстанцій [24, с.7].

Загальне поняття значення має складну структуру: в ядрі його знаходиться понятійна суть (інтенціонал), яка реалізується в предметних субстанціях (екстенціонал); предметні субстанції мають ознаки й властивості чи набувають таких, нарошують додаткові значення (конотації). Загальне поняття «квітка» реалізується в багатьох предметних видах (квіти дерев, злаків, трав, кущів, городніх рослин, декоративні квіти тощо), ознаки і властивості яких мовці сприймають конкретно-чуттєво: колір, відтінок кольору, запах, форма, лінії, фактура та ін. [24, с.9].

Саме на цьому, зазначимо, конкретно-чуттєвому сприйманні у мовців і виникають предметні значення загального і конкретного, з яких формуються й загальні поняття, й уявні образи. Конотація

виникає на конкретному сприйманні та образному уявленні. Однак, закріпившись у живій мові, вона переходить у літературну мову і надалі вже використовується як модель, як готова форма, що здатна безпредметно викликати конкретні відчуття. Читаючи вираз «гарна квітка», кожний може уявити (або згадати) бачену ним «свою» гарну квітку — синю волошку у стиглому житі, зірчасту ромашку у придорожній траві, чашу тюльпана, стрункого нарциса, кучеряву гвоздику, пишну півонію, радісний сонцеликий соняшник чи розквітлу червону троянду з росинками на оксамитових пелюстках — і навіть може відчути свіжість і запах своєї квітки, бо загальне уявлення конкретизувалося у чуттєво-образне.

Отже, конотація — це те додаткове, супровідне, але суттєве значення (барва), що постійно повертає нас з абстракцій мови до конкретного життя. Конотація є узуальна та okazіональна. Узуальна — це та загальна конотація мовних одиниць, яка вже усталилася в мові, є загальнозрозумілою і загальноживаною, вона ніби стала нормою. Здебільшого це конотація уже формального характеру — традиційна книжна чи пісенна, живомовна. Наприклад:

Дзвонять копі підківками,

А козаки шабельками,

Чорний ворон крилоньками,

А матінка — слізеньками.

Ой у полі три криниченьки,

Любив козак три дівчиноньки...

Ой у полі озеречко,

Там плавало відеречко...

(Нар. пісні)

Автори використовують носіїв таких конотацій як моделі для своїх нових творчих комбінацій. Наприклад:

Ах, скільки струн в душі дзвенить!

Ах, скільки срібних мрій літасі.

Дай мені руки — і в поле біжім,

В степ голубий та широкий;

Там, серед нього, під небом ясним

Знайдем ми втіху і спокій.

(Олександр Олесь)

Оказіональна конотація перебуває на периферії загальнонаціональної мови. Це рідковживані, можливо, й не всім зрозумілі, здебільшого авторські новотвори, що виникли на основі якихось незвичних і маловідомих для більшості мовців суб'єктивних асоціацій. Оказіональні конотації виникають переважно у поетичній мові:

Крізь соняшний, крізь карий світ,

Крізь грім — солодкий і солоний

Процокотить за Вами вслід

Табун вишнево-чорних коней

Поезій Ваших.

Літо пилося, літо їлося,

Літо кипіло вишнево, лугово,

Густо сміялося, половіло,

Переморгувалося зеленоброво.

(І. Драч)

Між узуальною й оказіональною конотаціями немає чіткої межі, оскільки кожна конотація, очевидно, в момент виникнення була оказіональною і залежно від того, настільки вона була вдалою і вчасною, завойовувала мовний простір.

До Олександра Олеся в українській літературі оспівували чарівний солов'їний спів, але ніхто не створив таких незвичних метафор, як *сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди*. Поезія «Чари ночі» набула популярності, стала піснею, і ніхто вже не дивується незвичності цих метафор. Оказіональна конотація стала узуальною. Конотація мовних одиниць формується у мовленні і закріплюється у мові на основі світоглядних знань, культурно-історичних оцінок, емпіричного сприймання та емоційно-вольового ставлення до предмета мови.

Конотація є виразником суб'єктивної модальності тексту, вона виконує текстотворчу функцію і маркує образ автора. В основі конотацій лежать змістові відтінки слів, семантичні варіанти, але ядром їх є асоціативно-образний компонент, який ніби єднає денотативне (предметне) значення з конотативним (образним, ідеальним).

Конотації можна групувати ще за предметом експресії: емоційні (*щастя, радість, горе, жах, ріднесенький, голубчику, матінко*), оцінні позитивні і негативні (*гарнесенький, добротний, нікчемний*), якісні гарні й погані (*амброзія, нектар, мед, пійло, бурда*), кількісні великі і малі (*здоровенний, чолов'яга, мишеня як муха*) та ін.

Окремо може бути класифікація конотацій за колоритом: високим, урочистим, піднесеним, книжним, офіційним, низьким, розмовним, фольклорним, дружнім, іронічним тощо. Як правило, конотація не замикається в межах однієї мовної одиниці, а «розливається» в тексті, підпорядковуючи собі інші одиниці, створюючи ефекти відповідного підтексту:

Вже на сдвабі неба осінь

Гантує золотом лазур.

Вже воздух диха у знемозі

Передчуттям музики бур.

На вирізьблені крайобрази

З каміння, золота і скла

Журливо-жалібно лягла

Гримаса болю і образи.

*І спокій щось шепоче в сні,
І далечінь прозоро вабить
В простори, золотом рясні,
В жалоби жовтої сдваби*

(Є. Маланюк)

Те, що конотацію можна визначати як вторинну інформацію і на її основі можна диференціювати стилі, підстили, жанри й колорити, дає підстави окремим вченим висловити думку, що «стилістика — це конотативна лінгвістика», а «стиль — конотативний рівень системи природної мови» [32, с.16].

2.2 Особливості сприйняття культурно конотованої лексики учнями під час вивчення творів української літератури

Важливим аспектом пізнання національних мовних особливостей творів Т. Шевченка, вважаємо, є лексичні конотації. Ці додаткові смислові відтінки слугують персоніфікацією поетичних образів, стають носіями певних думок та ідей Кобзаря. Від початку свого існування людство живе в рослинному світі, тому слова, що позначають його (фітоніми), мають високий ступінь асоціативно-аналогового відображення у свідомості народу. Фітоніми у творах поета отримують полісемічне прочитання та зводяться до рівня архетипу. Це зумовило мету нашого дослідження — дослідити особливості використання фітонімічних символів у творах Т. Шевченка.

У слов'ян-язичників було поширеним уявлення про рослини як живих істот. Поетизація дерев, рослинного світу несе народнопоетичний колорит у поетичних рядках Кобзаря. У фітонімі «калина» реалізується конотема «молодість», «дівоча чистота й краса», «вірність»:

*Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона **калина***

(«Тече вода з-під явора»).

У позитивній конотації калини часто реалізуються трагічні мотиви. У наступному уривку червона **калина** символізує горе молодій дівчини, що помирає, не дочекавшись коханого.

Три явори посадила

Сестра при долині...

А дівчина заручена —

*Червону **калину***

(«В казематі»).

Конотації відображають властивості, притаманні національному характеру носіїв мови, особливості ментальності, життєві поради тощо, які ніби стисло відображає народна мудрість. В українській народнопоетичній творчості основними компонентами символічного значення **верби** є «засмучена жінка, дівчина», «вдівство». У Т. Шевченка цей образ набуває такого ж символічного значення. Це яскраво зображено за допомогою такого паралелізму:

На вгороді коло броду

***Верба** похилилась.*

Зажурилась чорнобрива,

Тяжко зажурилась

(«На вгороді коло броду»).

У цьому уривку семантико-синтаксичний паралелізм, зазначимо, ужитий для зіставлення ситуації на основі не просто паралельних дій, а таких ознак, між якими виникають синонімічні відношення. Дієслова «похилилась», «зажурилась» одного семантичного плану — висловлюють смуток, журбу дівчини, а тому семантична цілісність ліричної строфи створюється завдяки взаємодії ситуації «**верба похилилась — чорнобрива зажурилась**».

Конотеми «чистота», «цнотливість», «непорочна краса» актуалізуються через фітонім **лілеї** в однойменній баладі поета:

А весною процвіла я

Цвітом при долині,

Цвітом білим, як сніг, білим!...

А дівчата завітчались

І почали звати

Лілею-снігоцвітом ...

(«Лілея»).

У наведеному уривку особливо яскравим художнім засобом наділена іменникова прикладка-епітет, що завершує змалювання дівочої краси.

У давньоукраїнській міфології тополя виступає образом-тотемом. В основі образу лежать уявлення про можливість перетворення дівчини в тополь. Цей мотив неодноразово використовувався в народній поезії, зокрема й у поемі Т. Шевченка «Тополь». Слід зазначити, що тополя є найулюбленішим і найуживанішим фітонімом у творчості Кобзаря. У поета **тополя** є символом привабливості, краси, стрункості, сумної дівчини, матері:

Виростає... Та й виросла

Ганна кароока,

*Як **тополя** серед поля,*

Гнучка та висока

(«Утоплена»).

Найчастіше фітонім «тополя» реалізує свої додаткові смислові нашарування у творах поета. Такою конотацією є самотність:

Отак тая чорнобрива

Плакала, співала...

І на диво серед поля

***Тополею** стала*

(«Тополь»).

Фітоніми відіграють визначну роль у творчості Т. Шевченка. Використання цієї символіки дало поетові можливість досягти надзвичайної виразності, емоційно-смислової місткості народних образів і потужного ідейно-естетичного впливу на читача.

Назви дерев займають чільне місце у символіці українського народу. До найбільш уживаних маркованих слів належать: калина, малина, верба, береза,

вільха, тополя, дуб, явір, терен і подібні. Ці всі назви кущів та дерев мають власне символічне значення. Так, наприклад, калина, малина, верба, береза, вільха, тополя уособлюють жіноче єство, а дуб, явір, терен характеризують чоловічі образи. Для пісень є характерним використання паралелізмів. Ознаки дерев переносяться на людей, розкриваючи внутрішній стан людини.

Порівняймо: “Я висока, як та **сосна**, як та сосна, / Бо при своїй мамі росла”, “Над городі вільха, / Під нев вода мілка. / Ото ми ся сподобала / В (Михайлихи) дівка”.

Особливе місце займає калина або малина. Наведемо кілька прикладів із образом-символом “калина”:

Ой у лузі **калина** стояла. / Ту калину дівчина ламала. / Ту калину дівчина ламала. / Вона всіх парубків чарувала.

У наступних рядках калина символізує дівочу красу. **Цвіт калини** – молодість, кохання:

“Червона **калина**, раз, / Біленько зацвіла, два, / Молода дівчино, шум – трія – ра, / Жовняра любила, у-ха-ха-ха”.

У попередніх зразках пісень автор використовує паралелізм, співставляючи красу калини й дівчини, а в наступних – порівняння:

“Я червона, як калина, як калина, / Ще й солодка, як малина. / А в Космачі такі дівки, / Єк цвіт на калині”.

А **береза, суха верба** символізують розлуку закоханих, нещасливе кохання:

“Ой **вербо**, вербо, сухая вербо, / Чом твоє листя впадає? / Ой де ж ти їдеши, де від їжджаєш, / Ти, мій миленький, від мене”.

Або ж порівняймо з наступним прикладом:

Ой зацвіли ті білі **берези**, / Ой зацвіли вони, зацвіли. / Там стояла молода Маруся, / Про розлуку їй милий говорив”.

Дерево **липа** символізує надію, і це засвідчує наступний ілюстративний матеріал:

“До мене ще літо вернеться, / І **липа** ще раз зацвіте. / До мене мій милий вернеться, / Не марно життя пропаде”.

Тополя – символ смутку, нещасливої долі, жінки-невістки. Розглянемо наступний приклад:

*“Йди, ти, невістко, / Зелений льон брати, / Як його не збереш, / Не вертай до хати. / Брала, не дібрала / Та й посеред поля / **Тополею** стала”.*

У народі дерево **дуб** – основний образ-символ чоловічої мужності, сили і твердості характеру, незламності духу та довголіття. Наприклад:

“Ой ти, дубе зелененький, / Дубоче, дубоче. / Та ні дав би я за дуляри / Житє парубоче”.

Дуб або молодий дубочок символізує парубка, юнака:

“Ой дубе, ти, дубе, / Дубе кучерявий. / Любив мене хлопець, / Личко рум'яне”.

У вищенаведених прикладах дуб символізує довголіття, а дерево **явір** – тугу або смерть козака:

“Іде мамка дорогою, / Людей ся питає. / Чи далеко під явором / Синоч помирає”.

У пісні “Стоїть явір над водою” автор передає внутрішні переживання героя за допомогою опису дерева:

“Стоїть явір над водою, / В воду похилився. / На козака пригодонька: / Козак зажурився”, “Не рад явір хилитися – / Вода корінь миє!” – символізує смерть: *“Ой поїхав з України / Та там і загинув”.*

Або ж:

“Під явором зелененьким / Лежить вождь наш молоденький”.

Те ж бачимо і в такому ілюстративному матеріалі:

“Тешуть явір, тешуть явір, / Тешуть яворину. / Молодому молод-козаченьку / Та й на домовину”.

Зазначимо, що в українських народних піснях змальовується образ жінки, яка втілює в собі все цінніше і прекрасне, що передає минуле й створює майбутнє. Жінка – берегиня родинного вогнища, уособлення найвищих морально-етичних, соціально-культурних норм. В залежності від функціональної місії в родині (жінка/дівчина, жінка/дитина, жінка/мати, жінка/дружина, жінка/невістка, жінка/вдова) формуються конотації суті жіночого образу та розкриваються у слові

завдяки контексту. Конотативний ряд до слова мати: *матуся, мамця, мати старенька, лихая мати*. Негативне ставлення до матері зустрічається в поодиноких випадках.

Коса – один з найдавніших образів дівочої краси, конотативний ряд до цього слова великий: *коса – краса; руса коса; смуток, розпач*.

Конотації, що виконують функції портретної характеристики дівчини, зображення зовнішнього вигляду та вдачі, змальовуються дуже розгалуженими спектрами висловів, народними порівняннями:

“– Була молода, цвіла, мов ружа, / Тепер зів’яла, як жовтий цвіт”; “дочка, як пава, як розквітлий мак”; “гарна чорнобривка”; “дівчина-мурчунка”; “– Та багата, та проклята / Буде мене проклинать. / А та бідна буде гідна, / Буде мене шанувать”; “Там дівчина жито жала, / Чорнобрива, молода”; “Очі сині та сині / Дала мати дівчині”; “– Чорні очка, як терен, чорні очка, як терен, / Чорні очка, як терен, як терен, як терен”; “Дівчину-моргульку”; “Молодиці, як зірничі, / Дівчета, як сонце”; “– Чом в тебе, дівчино, / Уста солоденькі?”

Суспільна позиція чоловіків та жінок, особливості їхніх стосунків зі світом, своєрідність виконуваних ролей стають базою для формування конотативно маркованих слів та словосполучень в українській мові. В народних піснях оспівується дівоча врода, а образ хлопця-козака розкривається через відношення до дівчини, рідної землі – України.

У мові українського народу поширені конотативні марковані слова із пестливо-зменшувальною (демінутивною) семантикою: “*син-синочок*”, “*неділенька*”, “*біленька*”, “*війнонька*”, “*доня*”, “*серденько*”, “*ранесенько*”, “*барвіночок*”, “*кониченько сивий*”, “*місяченько*”, “*огірочки*”, “*воріженьки*”, “*ягідочки*”, “*серденько*”, “*пупіночки*”. Ці емоційно-оцінні конотативні забарвлення особливим чином, і ми підкреслюємо це у нашому дослідженні, характеризують українську націю як життєстверджувальну, позитивну, добродушну, доброзичливу, “веселої вдачі”.

Слова ж із згрубіло-збільшувальною семантикою зустрічаються дуже рідко, лиш в декількох жартівливих піснях.

2.3 Асоціативний експеримент з учнями 5-7 класів

Конотація – емоційне, оцінне та стилістичне забарвлення слова, яке відображає знання про властивості, внаслідок чого великий асоціативний спектр атрибутивного характеру утворює об’єктивну основу для їх виникнення. Атрибутивні асоціації – це механізм, який актуалізує конотації. Конотації фіксують у своїй сутності ті асоціації, які відображають знання мови мовцем.

Конотативні ознаки, як ми вважаємо, відображають уявлення носіїв мови про асоціативні зв’язки позначуваної словом реалії з властивістю іншої названої реалії, як за подібністю, так і за суміжністю. Повноцінний лінгвістичний аналіз повинен спиратися на дані, отримані із трьох найважливіших джерел: системи мови, матеріалів анкет і текстів.

Ми скористалися одним із найпоширеніших психолінгвістичних методів – асоціативним експериментом, оскільки він покликаний відкрити нові перспективи в дослідженні імпліцитних, асоціативних за своєю природою, конотацій дієслів. Носії мови, подаючи свої асоціації на дієслівні стимули, показують, як вони розуміють значення. Асоціативний експеримент дозволяє виявити характер домінувальної інформації у конкретного мовного знака, а також виокремити із «семантичного середовища індивідуальних уявлень ті асоціації, на основі яких виникають конотації» [23, с.111].

Пропонувалося учням 5-7 класів (128 учнів) записати декілька асоціативів на дієслово-стимул *«ляються»*. Передбачалося, що буде одержано 450-550 асоціацій, оскільки інформантам пропонувалося написати по кілька асоціативів на дієслівний стимул, з яких певна частина повторювалася б, але отримано лише 256 асоціацій. Наведемо у роботі отримані відповіді та проаналізуємо їх.

Лаятися – сваритися (102), гризтися (31), лаятися (22), злитися (12), кричати (13), ворогувати (6), битися (5), гавкати (4), сперечатися (8), вислужуватися (3), гаркатися (4), ображатися (3), поводитися агресивно (3), скандалити (4), гиркатися (2), дрочитися (2), зазнаватися (2), битися і знову миритися, вештатися, випендрюватися, вишкірюватися, відмовлятися, волочитися, ганьбитися, конфліктувати, корчитися, кусатися, лайка, ліпитися,

любити собак, накидатися, нападати, не ладити, не переносити людину, неприязно ставитися, не товаришувати, ніяковіти, опуститися, пилитися, піддобрюватися, підлещуватися, принижуватися, притаїтися, страждати, хизуватися, ховатися.

Реакції-асоціації утворюють синонімічні ряди, наприклад, на стимул лаятися: 1) «сваритися» – «собачитися» – «гризтися» – «сперечатися» – «кричати» – «пилитися» – «скандалити» – «гаркатися» – «гиркатися» – «ругатися»; 2) «не ладити» – «ворогувати» – «не товаришувати» – «неприязно ставитися» – «конфліктувати»; 3) «ластитися» – «піддобрюватися» – «вислужуватися»; 4) «притаїтися» – «ховатися»; 5) «хизуватися» – «випендрюватися» тощо. Іноді асоціації утворюють антонімічні пари: «сваритися» – «піддобрюватися», «битися» – «підлещуватися», «ніяковіти» – «випендрюватися».

Експресема *лаятися* викликала чимало неповторюваних цікавих асоціацій: «вишкірюватися», «випендрюватися», «волочитися», «ніяковіти», «опуститися», «притаїтися», «хизуватися», «вештатися», «корчитися», «кусатися», «страждати», «любити собак», трапляються й оказіоналізми – «ліпитися», «пилитися».

Розглянемо конотативне значення лексеми *лаятися*, враховуючи всі три аспекти, необхідні для лінгвістичного аналізу. Експресивно забарвлене значення виникає на основі несуттєвих для реалії явищ. Якщо порівнювати дієслова *сваритися*, *гризтися*, *лаятися*, то у слові *гризтися* в семантичний фокус потрапляє ознака «сильно», «лайка», лаятися – «агресивно», денотативні ознаки – „сперечатися, висловлювати своє незадоволення”. Лексемами *сваритися*, *гризтися* автор повідомляє про подію, але не інтерпретує її, а предикатом *собачитися* вказує на дію та передає емоційний стан суб'єкта. Некодифікована експресема *собачитися* у семантиці містить периферійні, несуттєві щодо денотації семи, які, позначаючи якісні ознаки дії, характеризують її за тим чи іншим аспектом, який і є основою оцінки. У значенні слова *собачитися* у сигніфікаті міститься ознака, що вказує на агресію, тобто на ступінь конфлікту з точки зору суб'єктивної оцінки, яка

неістотна для цього процесу. Мовець засуджує чийось агресивність, конфліктність, тобто поведінку, властиву собаці, – це викликає несхвальне ставлення до об'єкта висловлювання. «Сварка», «конфлікт» експліціюються у словах сперечатися, кричати, гиркатися, лаятися, у яких відбувається зростання кількісної ознаки.

Отже, у семантиці дієслова *лаятися* виділяється денотативний компонент та конотативний, завдяки якому слово виконує не лише номінативну, а й прагматичну функції, тобто називає дію і сигналізує про ціннісне ставлення мовця до світу.

До дискусійних належить питання про семантичний обсяг конотації. В.І. Шаховський до конотативного макрокомпонента відносить лише емотивність, вважаючи, що оцінність і експресивність є компонентами денотації; інші мовознавці включають до складу конотації такі компоненти: емоційність і стилісьове забарвлення; емоційний, оцінний, експресивний і стилістичний, емоційність експресивність, оцінність, образність; експресивні, оцінні, емоційні компоненти значення, функціонально-стилістичні характеристики і додаткові асоціативні прирошення. Дослідниками та нами підтримується класифікація І.В. Арнольда, відповідно до якої виділяють емоційний, експресивний, стилістичний, оцінний конотативні компоненти [2, с.6].

Під емоційним компонентом конотації слова розуміють вираження словом емоцій та почуттів. У дієсловах, які дають емоційну характеристику діям людей, переважають слова з негативною емоційною оцінкою: *верзти, розп'якати, бовкнути, ляпнути* та інші; з позитивно-емоційною (факультативною, залежно від контексту) оцінкою: *теревенити, базарити, базікати*. Сильний емоційний заряд містять грубі та вульгарно-оцінні слова: *шипіти, сичати, волати, гавкати, собачитися*, які виникли внаслідок метафоричних переносів тварина людина. Денотативне значення цих дієслів «говорити, сваритися», конотативне значення «обурення, лють, незадоволення чимось». Під впливом емоцій люди починають шипіти як змії, сичати як гусаки, гавкати як собаки.

Отже, саме на основі голосового протиставлення людини і тварини – істоти зі значно нижчим рівнем розвитку, ніж людина, виникли дані емоційні лексеми, які увиразнюють негативний потенціал слова «політик». У перерахованих дієсловах

емоційний компонент виражений настільки яскраво, що витісняє денотативний макрокомпонент на другий план.

З емоційністю, як справедливо зауважують дослідники, пов'язана оцінність, оскільки емоції поділяються на позитивні та негативні відповідно до соціальної оцінки явищ, що їх викликають. Оцінний компонент – це позитивна чи негативна оцінка, яка існує в значенні слова. Як і емоційність, оцінний компонент може характеризувати дію двома протилежними оцінками: позитивною (меліоративною) та негативною (пейоративною). Експресивний компонент значення підсилює ознаки, які є компонентами денотативного значення, наприклад: *морозити* = *говорити* + *недоречно*; *розп'якати* = *говорити* + *зайве*; *бубоніти* = *говорити* + *невизначно*.

Лінгвісти вважають, що експресивність – підсилена (інтенсифікована, збільшена) виразність, така соціально й психологічно мотивована властивість мовного знака (мовленнєвого елемента), яка деавтоматизує його сприйняття, підтримує загострену увагу, активізує мислення, викликає почуттєву напругу читача [7, с.186], [10, с.120].

В основі експресивності – невідповідність певних мовних чи мовленнєвих засобів мовним стандартам. С.Я. Єрмоленко обстоює думку, що «експресивність – властивість мовної одиниці підсилювати логічний і емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови» [11, с.325].

Найбільш вивченим компонентом конотації, зазначимо, є стилістичний компонент. Існує кілька стилістичних класифікацій слів, їх намагаються об'єднати в одну, відповідно до якої виділяють основні різновиди стилістичного компонента слова: нейтральний стилістичний компонент (міжстильовий), книжний, розмовний стилістичний компонент [16, с.113-114]. У межах конотації стилістичний компонент протидіє іншим компонентам – емоційному, оцінному та експресивному; він характеризує умови спілкування, тоді як інші компоненти – певне ставлення мовців до предмета спілкування [16, с.114].

Розглянемо конотативний макрокомпонент на прикладі лексикосемантичного поля дієслів із архісемою «говорити».

Семантика конотативних слів поєднує денотативний і конотативний макрокомпоненти, але основне навантаження лягає на конотацію.

Дієслова цієї групи характеризують умови спілкування, стосунки між мовцем і слухачем, певне емоційне ставлення суб'єкта кваліфікації до об'єкта оцінювання. Усі ці складові несуть додаткову інформацію щодо відношення до денотативного компонента і створюють конотацію.

Лексико-семантичне поле дієслів із архісемою *«говорити, розмовляти»* представлене у мові конотативними лексемами *забалакувати, бубоніти, вичавити, базарити* тощо, наприклад: *Адміністрація ВНЗ гарячково «забалакувала» публіку; Скільки б не бубоніли недоброзичливці, мовляв, він на опозиційний з'їзд не з'являвся, бо кишка тонка, а він взяв і прийшов; «Мадам ... як вас звати? – Матрьона!» - давлячись від сміху, вичавила одна із нас.*

Денотативний макрокомпонент дієслова *забалакувати* – «розповідати», конотативний макрокомпонент «про щось незначне» представлений такими мікрокомпонентами: стилістичним – «розмовне», емоційним – «зневажливе», оцінним – «негативне», експресивним – «нейтральне».

Денотативне значення лексеми *бубоніти* – «говорити», негативне конотативне значення «невиразно, тихо» має таку структуру: стилістичний компонент – «розмовне, просторічне», в контексті активізувався емоційний компонент – «іронічне», експресивний – «нейтральне», оцінний – «негативне». Оказіональне слово *вичавити* – конотативна сема – «сказати щось через силу, стискаючи зуби» (стилістичний – «розмовне», емоційний – «грубе», оцінний – «негативне», експресивне – «підсилювальне»), переносне значення виникло внаслідок метафоризації первинного значення «стискаючи, здавлюючи щонебудь, виділяти рідину, рідку масу».

Результатом вторинної номінації є оказіональне конотативне значення лексеми *базарити* – «говорити про щось несуттєве», яке виникло в молодіжному мовленні (стилістичний компонент – «розмовне», емоційний – «фамільярне», оцінний – «негативне», експресивне – «те, що підсилює»). Утворення образної номінації, очевидно, пов'язане з прагненням мовця назвати мовну діяльність

нетипово, оригінально. В основі експресивного переносу подібність у семантиці слів базарити – «говорити голосно, про щось не суттєве», базарувати - просторічне «шуміти, сперечаючись, скандалячи».

Виділяється синонімічний ряд дієслів із денотативним значенням «говорити, сказати» та негативним конотативним значенням «щось недоречне, зайве»: *брякнути, бовкнути, лягнути, верзти, розп'ятякати, морозити*. Конотативний макрокомпонент перерахованих дієслів містить такі структурні елементи: стилістичний – «розмовне», емоційний – «фамільярне», оцінний – «негативне», експресивний – «підсилююче», наприклад: *До речі, не вірте авторові афоризму, який, не подумавши брякнув «побачити Париж і померти»; І тепер нехай хтось спробує бовкнути, що він пішов не від мавпи; А Ляпіній краще не ляпати, поки не розбереться в ситуації.*

Експресивність перерахованих вище слів локалізується в денотативному та конотативному макрокомпонентах, відображаючи кількісно-якісну характеристику (*брякнути, бовкнути, лягнути* – «розказати про щось неважливе», *верзти, розп'ятякати, морозити* – «розповісти про щось важливе, суттєве»). За допомогою узуальних фамільярно-зневажливих лексем *брякнути, бовкнути, лягнути, верзти, розп'ятякати, морозити* мовці дають негативну оцінку об'єкту висловлювання.

Отже, у словниковому складі української мови існують слова, які у своєму значенні можуть містити інформацію не лише про те, що позначено ними, а перш за все той емоційний стан суб'єкта мовлення, який він відчуває у момент мовлення, що знаходить своє відображення у виборі того чи іншого слова, при цьому емоційний стан мовця переходить в емотивне ставлення до позначуваного.

Для ґрунтовного дослідження явища конотації необхідним є комплексний підхід, який передбачає об'єднання зусиль представників різних наук, серед яких чільне місце відводиться психолінгвістиці, оскільки психолінгвістичний підхід має значні переваги. Психолінгвістичний аспект емотивно-оцінної лексики почав досліджуватися порівняно недавно і тому ще недостатньо вивчений.

2.4 Сучасні конотації української драматургії (виховний аспект)

Відсутність учнівської мотивації до сприймання драматургійних творів – в ігноруванні конотацій сьогоднішніх реалій. На прикладі творчості М. Куліша розкрито один з шляхів привернення уваги старшокласників до української драматургії, а саме до конотації.

Конотація – додаткове значення, яке акцентує новий, відповідний певному часу і простору, смисл. Цим поняттям нечасто користуються у школі, особливо при вивченні класичної української драматургії, здебільшого представляючи її як ретро-літературу. Такий однобічний вимір творчості українських драматургів ізолює їхні твори від сьогоднішніх учнів, про що свідчить опитування, проведене нами у старшій школі.

На запитання, чи захоплює учнів мистецтво драматургії, з учнів 5-7 класів позитивну відповідь дали 25%, негативну – 70%, 5% – не відповіли. А на запитання стосовно змісту вільного часу школярів, драматургії і театральному мистецтву, яке, за висловом Б. Грінченка, дає «уроки відносно власного свого призначення в загальному житті людства і подальшого напрямку своєї діяльності», [5, с.7] не було відповіді, на жаль.

Сучасні учні втратили мотивацію до цього виду мистецтва, який в яскравих формах виносить на поверхню не тільки гармонію, вищі смисли (Бог, любов), а й банальність, гротеск, потворність, роблячи душевне буття людини більш рухливим, чуйним, здатним до співпереживання та розуміння інших людей.

У школі мистецтво театру «тримається» на вчителях-ентузіастах, хоча протягом усього його існування мистецтво драми широко використовувалось з метою навчання і виховання учнів (школи Спарти та Афін, поезика в епоху Відродження, театральні вистави як обов'язковий компонент виховання учнів у працях Я. А. Коменського, шкільний театр Київської духовної академії та ін.).

Не існує, як ми вже помітили під час експерименту, єдиної методики залучення учнів до мистецтва драматургії як ефективного стимулювання їхніх емоційно-почуттєвої та розумової сфер. Завжди існує резерв на інакший погляд,

іншу логіку викладу матеріалу. Один з таких шляхів, що ми пропонуємо, – сучасна конотація п'єс, яка може надбудовуватись “над прямим денотативним значенням слова” [10, с.373-374]. Як приклад – творчість генія української драматургії Миколи Куліша, що вивчається на уроках української літератури і мистецтва.

Учням потрібно нагадати, що початок ХХ століття – час інтенсивного зростання складних і суперечливих пошуків у мистецтві. Час, коли великої значущості набув театр. Два полюси на театральному кону – етнографічнопобутовий, присвячений переважно темі селянства, та експериментальний, що розширював межі образної виразності спектаклю, завдяки відходу від побуту та появи психологічних мотивів і складних психологічних колізій. Так буде до середини 20-х років. А потім – патетичне захоплення від контролю над культурною політикою і передчуття трагедії 30-х років (у галузі культури це 1934 рік – Перший з'їзд радянських письменників, який утвердив соціалістичний реалізм як єдино можливий метод художньої творчості).

Усе це в українській драматургії найповніше утілив і відчув на собі Микола Куліш – «український Шекспір», як казав про нього відомий український діяч і режисер Лесь Танюк.

Микола Куліш – універсальна постать України. Його ім'я – наша історична пам'ять, як і інші імена та історичні назви, котрі не підлягають забуттю. На жаль, сьогоdnішній стан шкільної освіти можна назвати в цьому контексті катастрофічним, оскільки учні, за нашим цьогорічним опитуванням, плутають Миколу Куліша з його видатним однофамільником – письменником і вченим Пантелеймоном Кулішем, приписуючи останньому єдиний твір, що вивчається зі спадщини Миколи Куліша в школі, – п'єсу «Мина Мазайло».

Причину подібного стану, з-поміж інших, вбачаємо у перевантаженості процесу навчання фактологічним матеріалом, обсяг якого не сприймається учнями, а також у «пасивному» вивченні п'єс, їх, у кращому разі, «читанні про себе», а не інсценізації. Відомий естетик Т. Адорно писав про подібне явище: «Сприйняття художніх творів адекватне лише як живе сприйняття... Промовляючи, художній твір стає чимось, що рухається в собі... Уявлення про консервативний художній

твір суперечить глузду». Емфатично відокремлюючись від емпіричного світу – свого іншого, художні твори засвідчують, що сам світ має стати іншим, і художні твори – неусвідомлені схеми такої зміни. [1, с. 239-240].

Пропонуємо зосередитись на п'єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло». Зважаючи на наявність «творчих сил», а вони є завжди, учитель обирає шлях знайомства і роботи над уривками з п'єси або твором у повному обсязі.

«Мина Мазайло» – комедія, тому грати її треба невимушено, яскраво і людяно, особливо це стосується дії другої, яку можна поставити окремо, в «концертному виконанні», де розкривається «українізація» Мокієм – Улі:

Мокій

- Отже, дозвольте мені вас українізувати, Улю!

Уля тихо

- Українізуйте, Моко [8, с. 36]

Обов'язково маємо акцентувати історичний контекст п'єси, написаної у 1929 році, коли в Україні представники «Молодої України» здійснюють прогрес у філософському осмисленні національної ідеї, – М. Хвильовий, Д. Донцов, Д. Чижевський, В. Липинський та інші, більшість з яких через декілька років становитимуть вже «Розстріляне Відродження», що ніби пророкують слова дядька Тараса, висловлені в п'єсі: «Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разум, щоб і духу не було. Попереджаю!».

І самовпевнена відповідь Мокія – юнака, з «мрійними, але злими очима», упевненого в скорому виході «на високості»: «Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів самих лише селян – українців, хто?» [8, с.65].

А поки що, у двадцяті роки в Україні було проведено українізацію шкіл, працювала Українська академія наук, Національна бібліотека, Національний архів тощо...

Інший варіант знайомства з Миколою Кулішем – театралізований урок (вечір), на якому варто зіграти другу дію комедії «Мина Мазайло» та уривки з трагедії «Народний Малахій», що дасть змогу представити талант драматурга і

яскраво побачити суспільне життя України 20-30-х років XX століття. Фіксуючи художнім способом головні явища українського суспільства цих років, драматург показав їх не лінійно, а через з'ясування характерних прикладів духовного контексту цього історико-культурного часопростору. Учні матимуть змогу зрозуміти не тільки світогляд, а й спосіб життя суспільства та особливості духовного середовища. Уже наближаються репресії, що захоплять близьких і далеких знайомих, відверта брехня гасел і політичних заяв, за чітке розуміння яких загине і сам М. Куліш.

З п'єси М. Куліша «Народний Малахій», в якій відображено результати беззастережливості віри в брехню влади, наслідки «омасовлення», пропонуємо показати уривки про колишнього «пошталйона» Малахія, який, склавши про себе думку як народного наркому, засипав своїми проектами, створеними «оновленими після революції очами», державні органи, твердо вірячи в «голубу даль»: «... не до гробу тепер єрусалимського нам треба йти, а до Ленінового Мавзолею, до нового Єрусалиму плюс до нової Мекки – до Москви...»

Або створення «нової людини»:

Малахій (С тим часом зліз з муру. Підійшов до робітників)

- Що це ви робите?

Третій

- Хіба не бачите? ... Форми.

Малахій

- А я прийшов до вас робити реформи.

Третій

- Які?

Малахій

- Голубі. Більше точно – негайну реформу людини [8, с.168].

Скільки таких неосвічених Малахіїв – реформаторів ми бачимо сьогодні!

До учнів потрібно донести думку: кожна епоха впливає на сприйняття того, що було написано раніше. І ми потрапляємо в ефект смислового континуума, опиняємося всередині безмежної відкритості незмінного протягом усього часу

існування тексту, яка може змінити сприймання, подвоїти його завдяки сучасному виконанню або відповідно до нинішнього соціокультурного контексту людського життя. І тоді, завдяки конотації «голубі реформи» Малахія наповняться і сучасним змістом, «перспективою», що стала дійсністю (реєстрація одностатевих шлюбів, вже офіційне визнання у деяких країнах третьої статі...).

Сліпа віра зводить людину з глузду. М. Куліш всією своєю творчістю довів: коли в суспільстві аномалії стають нормою, коли абсолютизація будь-якого прізвища або явища визнається єдиною беззаперечною вірою, людина гине, губиться в цьому колі тоталітарному. Тому, працюючи над п'єсами, тільки з урахуванням сучасних конотацій можна відчутти їх вітальну силу і пам'ятати: «У єдності перебування «тут – і – зараз» – умова загадкової невикривленості того світу театру, в якому ви перебуваєте. Все «тут – і – зараз» - рукотворне, думкотворне, – завтра буде іншим ... Рівень митця, котрий передає, і рівень глядача, котрий сприймає, ... – умова невикривлення» [3, с.8].

2.5 Інтерпретація літературного твору як розуміння і конотація художніх смислів

У другій половині ХХ століття в українській науці проблему художнього сприйняття та конотації спираючись на праці І. Франка, О. Потебні та О. Білецького, розробляли Б. Мейлах, Б. Кубланов, Г. Сивокінь, Р. Гром'як, В. Брюховецький, М. Ігнатенко, у сфері історії літератури – М. Яценко, В. Смілянська, Г. Ключек та інші.

Однією з найбільш концептуальних у методологічному сенсі літературознавчих розвідок про теоретичні засади художнього сприймання є праця Григорія Сивоконя «У вимірах сприймання», у якій автор концентрує увагу на засадничих принципах теорії літератури. Зокрема, розглядаючи концепцію сприймання та образ читача, дослідник підкреслює, що «суть і сила твору не в тому, що мав сказати автор, а в тому, як створене фактично діє на читача, – і бажано, щоб цей зміст був якомога невичерпніший» [16, с.245]. По суті, Г. Сивокінь теоретично обґрунтовує основну мету художньої рецепції – співтворчість.

У сучасному українському літературознавстві окремі аспекти рецептивної естетики досліджували П. Білоус, В. Боднар, В. Іванишин, М. Гольберг, М. Корпанюк, М. Жулинський, М. Зубрицька, М. Ільницький, Г. Клочек, О. Червінська, І. Зварич, А. Сажина [14, с.17].

Передусім, професор П. Білоус у переважній більшості розвідок [14, с.20] досліджує проблеми художнього сприймання в аспекті давньої української літератури та її рецепції сучасним інтелектуальним читачем.

Для автора книги «Канон та іконостас» М. Павлишина [13, с.5] поняття рецепції є також одним із базових. Особливо ця проблема стає актуальною у зв'язку з його дослідженням творчості В. Шевчука. Зокрема, для інтерпретації секретів його письменницького таланту літературознавець застосовує одне з понять рецептивної естетики – горизонт сподівань читачів, а також вдається до трактування жанрової природи роману «Три листки за вікном» як химерної романістики [13, с.14].

Помітний внесок у розробку методології сучасної рецептивної естетики зробив Марк Гольберг. Його роботи присвячені інтерпретаційному потенціалові художнього твору. Учений, досліджуючи «діалогічні потенції» артефакту, його «здатність генерувати множинні смисли», виходить на три основні моменти, якими визначається інтерпретаційний потенціал художнього твору. Ідеться про «особливості самого тексту», «особливості того, хто сприймає» і ті «контексти, у яких текст виник і живе» [4, с.18]. Водночас дослідник виходить на дуже важливу проблему тезаурусу читача: «Актуалізація інтерпретаційного потенціалу невіддільна від обґрунтованого сучасною онтологічною герменевтикою питання про переддосвід читача. Образно кажучи, почути голос твору може лише той, хто вміє слухати» [4, с.18].

Як уже зазначалося, рецепція передбачає діалог між твором (автор) та читачем (реципієнтом). Саме через твір автор спілкується з читачем. Тож виникає парадигма: автор – твір – читач. Між автором і читачем безпосереднього зв'язку не існує, але важливою ланкою між ними є текст, який сприймається кожним з учасників цієї парадигми по-своєму – автор подає результати свого

світосприйняття у вигляді художнього твору, а читач інтерпретує їх відповідно до свого розуміння дійсності (декодує текст) – по суті, створює у своїй свідомості новий текст. У результаті маємо множинність прочитання одного й того ж тексту залежно від кількості реципієнтів. Це і є співтворчість, спровокована твором.

Із цього погляду, слушними є міркування Г. Сивокона: «Письменник, якщо він справжній, каже й пише тільки про те, що його схвилювало, що збудило, що він хоче зрозуміти, хоче пізнати, а для того, щоб бути не самотнім у процесі пізнання, він повинен мати читача. І цей читач стає його співавтором, співпізнавцем. Таким чином, він сам мислить про те, як і автор. А істина – в кінцевому результаті» [16, с.12].

Отже, художній твір знаходить своє продовження й остаточну реалізацію у сприйманні реципієнта, у його індивідуальній інтерпретації..

Герменевтика передбачає індивідуальне (суб'єктивне) прочитання, осягнення тексту, яке спирається на попередній досвід реципієнта (того, хто сприймає). По суті, герменевтика – це «філософія читання», оскільки в процесі цього між автором та читачем (інтерпретатором) виникає діалог, спрямований переконати реципієнта у важливості порушених у творі тем, проблем, ідей. Через них можливо осягнути задум письменника, вони здатні викликати певні емоції, оцінні реакції тощо.

Говорячи про розшифровку текстових смислів, як правило, застосовують такі поняття, як «інтерпретація» (лат. *interpretatio* – тлумачення, роз'яснення – «дослідницька діяльність, пов'язана з тлумаченням змістової, смислової сторони літературного твору на різних його структурних рівнях через співвіднесення з цілістю вищого порядку» [11, с.308]. Відтак розуміння є передумовою, яка програмує інтерпретацію, визначаючи таким чином її правила. На думку О. Потебні, «розуміння є повторенням процесу творчості у зміненому вигляді» [14, с.151]. Поль Рікер називає розуміння мистецтвом осягнення значення знаків (символів), яке одна свідомість передає іншій, а інтерпретацію – тлумаченням знаків та текстів [15, с.342].

Закономірно постає запитання: що взагалі означає слово «розуміти»? По-перше, щоб зрозуміти певне слово, необхідно «знайти» у свідомості уявлення предмета, означеного тим словом. По-друге, зрозуміти певне речення – це означає «почути» у свідомості думку, висловлену в реченні. Відтак розуміння є тлумаченням, розшифруванням якогось знака. Художнє слово якраз і є тим знаком. Зрозуміти текст – значить засвоїти низку думок, які між собою пов'язані. Здатний на розуміння той, хто вміє перетворювати образну мову на своє тлумачення.

У зв'язку з проблемою інтерпретації, конотації та розуміння літературного твору варто докладно зупинитися на питанні герменевтичного ланцюга: розуміння, конотація, тлумачення, застосування. Найпершу стадію процесу розуміння, мить переходу від передчуття або передбачення до власне знання можна назвати першорозумінням або зрозумінням, яке автоматично переходить у розуміння. Далі розуміння художнього твору виявляється в його о-мовленні (термін П. Білоуса) [20, с.69]. О-мовлення постає у формі інтерпретації (конотація, пояснення, тлумачення). Інтерпретація, у свою чергу, веде до засвоєння тексту читачем (розуміння себе в іншому) та створенням власного тексту (як результату інтерпретації) за допомогою певних підсвідомих імпульсів, асоціацій.

Необхідна умова розуміння будь-яких фактів – достатні знання та життєвий досвід людини, які є ключовими компонентами цього процесу. Розуміння спирається на асоціативні зв'язки, що сформувалися попереднім досвідом, і є актуалізацією цих зв'язків. Від їх багатства та різноманітності залежить успіх розуміння.

Розуміння тексту трактується як саморозуміння реципієнта, який може під час сприймання прожитися духовним світом автора, а також за допомогою асоціацій по-різному тлумачити образи, мотиви тощо.

Звернімося до трактування терміну «художня (літературна) герменевтика». С. Квіт визначає цю методологію як «теорію інтерпретації буття, котру автор моделює в художньому творі (кодуючи в системі образів), а реципієнт пізнає через цей твір (розкодовуючи ейдологічну систему). У вужчому – це теорія інтерпретації явищ мистецтва, виражена у творах мистецтва» [8, с.22].

Слово «герменевтика» грецького походження, *hermeneuein* означає з'ясовувати, пояснювати. Загальновідомо, що свою назву герменевтика дістала від імені давньогрецького бога Гермеса, який був посередником між богами і людьми: він розтлумачував волю богів людям і доносив побажання людей до богів. Як зауважує М. Ласло- Куцюк, «герменевтика виникла зі спроби вияснити смисл давніх текстів, які вже стали важкими для розуміння» [10, с.25]. За її допомогою встановлюються подібності та відмінності між текстами, аналізуються особливості художньої мови, психологія героїв, їхні вчинки, роздуми, прагнення тощо.

Варто підкреслити, що герменевтику слід розглядати у зв'язку з проблемою знання мови, розуміння, тлумачення, інтерпретації текстів тощо. З одного боку, герменевтика – це теорія розуміння, учення про розуміння та інтерпретацію текстів, що містять у собі смислові зв'язки, учення про передумови і засоби такого розуміння. У такому вигляді вона була розроблена в рамках історико-філологічної науки XVIII століття, хоч корінням своїм вона сягає давніших часів.

Проблема тлумачення змісту тексту цікавила митців ще з античності та була пов'язана з алегоричною інтерпретацією міфів, а у філософії герменевтика виникла в епоху панування античної давньогрецької метафізичної думки (Аристотель «Про тлумачення»).

Звернімося до розгляду теоретичних підходів до проблеми інтерпретації та розуміння художнього твору в західноєвропейській герменевтиці. Усі підходи можна умовно поділити на декілька напрямів [10, с.38].

Перший напрям пов'язаний із роботами Ф. Шлейєрмахера та В. Дільтея, у яких процес розуміння розглядається як спроба виявити індивідуальне мислення автора, збагнути його суб'єктивний світ.

Відтак перетворення екзегетики в герменевтику та надання їй філософського статусу приписують Ф. Шлейєрмахеру, який вважається одним із творців герменевтичного методу і загальної (універсальної) герменевтики, що досліджує власне філософські питання. Саме Ф. Шлейєрмахер запровадив термін «розуміння» до філософської термінології та створив передумови для його вивчення. Він розглядав герменевтику як мистецтво розуміння, а не тлумачення того, що

розуміють [10, с.42]. На думку філософа, мистецтво герменевтики необхідне досліднику чи перекладачу текстів, щоб зрозуміти духовну індивідуальність автора через особливості стилю, мовлення, побудови фраз та побудови всього твору в цілому [10, с.44].

Предметом герменевтики виступає перш за все аспект вираження (текст), а не зміст, тому що саме вираження є втіленням індивідуальності і дозволяє розкрити предметний зміст твору. Тому Ф. Шлейєрмахер відрізняв герменевтику, з одного боку, від діалектики, яка дозволяє розкрити предметний зміст твору, а з іншого – від граматики, яка не виявляє індивідуально-стилістичної манери твору.

Крім того, цей німецький філософ виділив два типи інтерпретації: граматичну та психологічну. Перша відбувається у сфері мови, друга – спрямована в текст, тому здатна виявляти індивідуальні особливості автора. Інтерпретатор, у свою чергу, проймається духовним світом.

письменника, намагається збагнути його, тобто наблизитися до адекватного сприймання твору.

Щодо розуміння художніх творів, Ф. Шлейєрмахер констатував: «Жоден твір не може бути повністю зрозумілим, інакше як у взаємозв'язку з усім обсягом уявлень, з яких він походить, і через знання всіх життєвих стосунків як письменників, так і тих, для кого вони писали. Будь-який літературний твір належить до сукупного життя, частиною якого він є, також як окреме речення до всієї промови чи твору» [21, с.129]. Учений пропонує усвідомлювати невичерпність, багатоманітність тлумачення, його «наближений» характер.

Разом із тим, герменевтикою він вважав лише герменевтику смислу. Звідси єдина мета герменевтики – розкриття смислу. При цьому смисл під час граматичної інтерпретації у Ф. Шлейєрмахера більше нагадує зміст, власне сенс більше співвідноситься з «виявленням другого порядку смислу під час психологічної інтерпретації» [21, с.129].

Послідовником Ф. Шлейєрмахера в питаннях герменевтики був В.Дільтей (1833-1911), який розглядав герменевтику вже як методологічну основу для гуманітарних наук – «філософію життя». Його сприйняття умов розуміння текстів

співвідноситься з думкою його попередника про розуміння автора краще, ніж він сам себе розумів, тобто інтерпретатор повинен усвідомити певні особливості індивідуальності автора тексту (характер, талант, естетичні погляди, світосприйняття тощо), які сам автор сприймав на рівні підсвідомості.

Для В. Дільтея розуміння тексту – це «об'єктивація життя» творчого індивіда, що можливо за умови розуміння – відчуття «чужого світу» [6, с.235], світу іншого. Але, на відміну від свого попередника, тлумачення В. Дільтей переносить у сферу співпереживання (емпатії), що є одним із ключових моментів художнього сприймання. Розуміння, на думку вченого, реалізується в процесі переживання. Отже, В. Дільтей розширює традиції наукової християнської герменевтики Фрідріха Шлейєрмахера, розглядаючи предмет інтерпретації не лише як певний духовний та мистецький феномен, а також як інтуїтивний процес.

Другий напрям, який звертається передусім до онтології, пов'язаний із роботами Мартіна Гайдеггера (1889-1976) та Ганса-Георга Гадамера (1900-2002). Розуміння в концепції вчених інтерпретується як здатність осягнення, засвоєння реципієнтом можливостей буття.

Публікація в 1927 році праці Мартіна Гайдеггера «Буття і час» поклала початок новій фазі розвитку герменевтики в XX столітті, яку прийнято називати онтологічною. Його теоретична система розвивала попередні герменевтичні традиції, залучаючи також можливості онтології, феноменології та екзистенціалізму. Опрацьована М. Гайдеггером онтологія «розуміючого буття» (екзистенції) становить філософське підґрунтя для нових концепцій інтерпретації літературного тексту, запропонованих у подальшому Г.-Г. Гадамером та П. Рікером. Для цієї герменевтики інтерпретація тексту становить певний різновид розуміння; завдання герменевтики тут полягає не в розвитку механізмів розуміння, а в уточненні умов, за яких воно відбувається.

Учений розглядає феномен тлумачення на розумінні світу: «Формування розуміння ми називаємо тлумаченням... Тлумачення екзистенціально ґрунтується на розумінні... Тлумачення – не прийняття зрозумілого до уваги, а розробка накиданих у розумінні можливостей... Ми відслідковуємо феномен тлумачення на

розуміння світу, тобто на невластне розуміння, а саме в модусі його дійсності» [19, с.148]. Тобто тлумачення, за М. Гайдеггером, відбувається на основі нашого власного світорозуміння та світосприйняття, отже – на тлі нашої картини світу. Звідси розуміння та інтерпретація являють собою способи людського буття.

М.Гайдеггер вважав, що сутністю людського буття є мова, а сутністю мови – поезія. Фундаментальний для герменевтики принцип пошуку смислу особливого значення набуває в літературознавстві, оскільки саме в художньому творі «відбувається істина» як «приховане розкриття сущого» [19, с.149]. Використовуючи структуру герменевтичного кола, М. Гайдеггер вважає передумовою інтерпретації наявність системи передрозуміння (тезаурусу), тобто наявність попереднього уявлення про досліджувальний образ.

За допомогою герменевтики в пам'яті пробуджується розуміння забутих, утрачених знань, оскільки вона відтворює культурно- матеріальну світоглядну спадщину предків через тлумачення символів, естетичних канонів, вчинків людей, що жили кілька століть тому; пояснює історичні події тощо. Ці концептуальні засади стверджує М. Гайдеггер у праці «Навіщо поети?» [11, с.54], у якій він наголошує, що письменницька творчість вчить людину бути вільною, посилює бажання людини до вдосконалення, сприяє пізнанню глибин внутрішнього світу, тому літературознавець (вочевидь – і письменник) повинен під час інтерпретації твору знаходити вияви волі, фантазії, певні душевні імпульси, за допомогою яких має духовно збагачуватися людина.

Третій напрям у генезі художньої герменевтики пов'язаний з іменами Г.-Р. Яусса та В. Ізера – чільних представників Константської школи рецептивної естетики. Учень Г.-Г. Гадамера Г.-Р. Яусс докладно розробив поняття і структуру естетичного досвіду, горизонту читацьких сподівань, його діалогічність у межах літературної герменевтики. Він стверджував, що «згідно з рецептивною естетикою, інтерпретація радше вимагає, щоб інтерпретатор прагнув контролювати свій суб'єктивний підхід, визнаючи горизонт, обмежений його історичною позицією. На цій думці ґрунтується герменевтика, яка відкриває діалог між теперішнім і минулим та вводить нову інтерпретацію в історичну серію конкретизацій змісту»

[22, с.38]. Відтак цінність методології Г.Р. Яусса полягає в удосконаленні історичного розуміння ролі літератури. Далі автор тлумачить суть механізму акту розуміння, складовими якого є: власне розуміння, інтерпретація та застосування.

Якщо для Г.Р. Яусса були важливі історично-соціальні аспекти інтерпретації літературного твору, то для В. Ізера головним стає розгляд моделі тексту, а також дослідження самого процесу читання. Ці думки знаходимо в його праці «Процес читання» [17, с.349]. Учений прагне вичленувати в тексті передусім естетично значеннєві структури, які впливають на процес сприймання. В. Ізер свідомий того, що читання має суб'єктивний характер. На його думку, оцінки читача можуть не збігатися з письменницькими, тому читач може побачити у творі те, що не закладав автор. Ця теорія сформулювала образ читача як співтворця. Зазначимо також, що В. Ізер називав інтерпретацію базовим елементом процесу читання та визначив концепти тлумачення твору, якими можна скористатися під час рецензії. Назвемо деякі з них: 1) активізувати читацьку уяву, яка збуджується виникненням образів та смислів у процесі розгортання тексту – речення за реченням; 2) бачити текст через перспективу, тобто знайти в ньому актуальність, а також мислити за допомогою розгалужених асоціацій «навколо тексту»; 3) здійснювати відбір тексту в процесі читання (зокрема, такий відбір давньоукраїнських пам'яток здійснює В. Шевчук); 4) реалізація читацького сподівання, сформованого на основі досвіду читача (потреба в «постійній ілюзії» при читанні, бо інакше текст залишиться непізнаним); 5) варто зважати на те, що читання є відтворюючим процесом – це «співучасть у тексті»; 6) враховувати, що в процесі читання враження викликаються подібністю текстуального та життєвого.

Четвертий напрям у розвитку художньої герменевтики пов'язаний з іменем Поля Рікера (1913-2005). У теорії вченого розуміння світу знаків розглядається як засіб для саморозуміння. На його думку, будь-яке розуміння опосередковане знаками і символами. Під символом П. Рікер розуміє будь-яку структуру значень, де один смисл є прямим, первинним, а інший – непрямим, побічним, вторинним, який можна сприйняти лише опосередковано, через первинний смисл. Основний постулат П.Рікера – «символ примушує думати» [15, с.22] – говорить про те, що

символ спрямовує мислення до дійсності, яку він самотійно відкрити неспроможний.

П. Рікер виокремлює три етапи розуміння літературного тексту: 1) аналіз змісту і форми твору; 2) процес читання, який зумовлює певну реакцію читача; 3) привласнення значення тексту (текст стає надбанням уяви та свідомості читача).

Подібні думки щодо автономності тексту висловлював Еміліо Бетті (1890-1968) – італійський історик права та філософ, який теж розробив канони герменевтичної інтерпретації. Звернемося до цих правил, оскільки вони є засадничими у сприйманні художнього твору: 1) автономія тексту (тобто текст є продуктом людського розуму; у ньому вже закладене активне начало, він уже хоче щось «сказати», тому необхідно поважати об'єкт, його автономію; 2) критерій тотальності чи когерентності (ми не можемо інтерпретувати текст у відриві від контексту); 3) критерій актуальності розуміння (герменевтика не може повністю елімінувати (усунути) свою суб'єктивність, особистісний досвід і та ін.); 4) адекватність розуміння (одного бажання зрозуміти – замало, має бути ще здатність зрозуміти) [12, с.95].

Таким чином, у контексті конотаційної моделі дослідження варто наголосити, що завершенням процесу художньої комунікації і, власне, метою та мотивацією художнього сприймання тексту учнями є процес співтворчості, який передбачає такі засадничі принципи:

1. Рецепція – це систематичне спілкування з художнім словом, яке має естетичну природу, тому до нього варто ставитися передусім як до естетичного явища.
2. Теорія рецепції передбачає діалог між твором та читачем. Безперечно, такий діалог буде змістовним лише за умови, що твір сприйматиме естетично підготовлений читач.
3. Характер рецепції залежить від особливостей реципієнта (його здібностей, фантазії, пам'яті, особистого досвіду, запасу життєвих та художніх вражень, культурної підготовки розуму та почуттів), об'єктивних соціально-історичних передумов (художньої традиції, громадської думки, мовленнєво-семіотичної умовності).

4. Рецепція – це самовияв читача, тобто будь-яке сприймання не повинно залежати лише від думки автора. Так, Вал. Шевчук у низці інтерв'ю наголошує, що його читач – це передусім інтелектуал, людина-книжник світського характеру.

5. Рецепція – це «текст-реакція, текст-відчуття, текст-доповнення, які дають змогу говорити про сприйняття як про тісне переплетіння процесів самоототожнювання, пізнання та оцінювання, що попри виразний індивідуальний вимір міцно вкорінені у певні історичні та соціокультурні концепти», – слушно зазначає М. Зубрицька [17, с.8].

6. Читач є джерелом множинності відкритого тексту, який допускає нескінченну кількість прочитань.

7. Художнє сприймання передбачає аксіологічний аспект співтворчості, тобто обов'язкові ціннісні орієнтири твору, небезстороннє ставлення читача до сприйнятого.

8. Співтворчість – це оприявлення підтексту, який може «прочитувати» творчий реципієнт. Як твердить Г. Сивокінь, «підтекст – те, чого немає, але все-таки є. Підтекст завжди загадка, розгадування ж завше притаманне художній рецепції...» [16, с.69].

9. Художній текст є грою автора з читачем. Отже, твір може бути зітканий з обробки, перевдягання, алюзій та ін.

10. Співтворчість – це можливість реалізувати творчі нахили читача відповідно до його здібностей.

Художнє сприймання літературного твору підготовленим читачем розпочинається тоді, коли його смислова та естетична цілісність образу стають предметом розуміння, конотації та інтерпретації. Текст програмує у свідомості реципієнта потік асоціацій, емоцій та думок, які збагачені можливостями інтерпретації та конотації. Унаслідок цього читач виявляється творцем і власником додаткової інформації (конотації), що міститься в художньому творі. Під таким кутом зору рецепція, інтерпретація та конотація художніх творів – взаємопов'язані явища у творчості.

ВИСНОВКИ

З'ясовано, що конотація – це додаткові семантичні, емоційні, прагматичні або стилістичні відтінки узуального чи okazіонального характеру, що входять до семантики слова, виражаючи емотивно-оцінне ставлення до дійсності.

Висвітлено проблеми сучасного стану теоретичного опрацювання конотації, схарактеризовано змістове наповнення терміна, обґрунтовано його оптимальну дефініцію. Узагальнено підходи до розмежовування широкого і вузького розуміння конотації, акцентовано на синтезі обох підходів. Розмежовано два різновиди конотації – узуальну та okazіональну. Визначено структуру компонентів конотації прикметників у системі мови та мовлення, констатовано, зокрема, що в системі мови вона репрезентована трьома компонентами (експресивним, емоційним та оцінним), а в системі мовлення – чотирма (експресивним, емоційним, оцінним і функційно-стилістичним).

Зауважимо, що культурна конотація співвідносить дві семіотичні системи (мову й культуру) та відображає їх взаємодію. Розуміння учнями культурно конотованої лексики суттєво поглиблює їх знання про ідейно-художні й мовно-стилістичні особливості творів, що вивчаються, сприяє формуванню мовної й культурної компетенцій. Хоча методичні прийоми роботи з текстами художніх творів на уроках української літератури (переважно в плані тлумачення семантики етнографізмів та застарілої лексики) широко висвітлені в методичних джерелах ХХ-ХХІ століть, опрацювання культурних конотацій у шкільному навчальному процесі потребує посиленої уваги з боку науковців і вчителів-словесників.

Під час опрацювання з учнями тексту художнього твору ми враховуємо той факт, що культурні конотації – це один із способів фіксування й транслявання культурної інформації, який потрібно розглядати в комплексі з іншими. Загалом же культурна інформація «... може бути презентована в номінативних одиницях мови в чотири різні способи: через культурні семи, культурний фон, культурні концепти та конотації» [4, с. 47]. Культурні семи – це «спосіб відбиття культури в лексемах та фразеологізмах, що позначають ідіоетнічні реалії. До одиниць, що містять

культурні семи у своєму значенні, належать найменування предметних реалій (шаровари, вареники, бандура)

Також важливим є спостереження, що «конотації властива мінливість – тобто здатність змінюватися за аксіологічною шкалою з плином історичного часу та в залежності від геополітичних умов.

Позитивним прикладом опрацювання різних категорій культурно маркованої української лексики в навчальному процесі, на наш погляд, є розробка бінарного заняття з української літератури й української мови на тему: «Дослідження лексичних особливостей мови художнього твору під час здійснення ідейно-художнього аналізу повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Розробниками запропоновано в рамках зазначеної теми такі методи, прийоми та форми роботи: бесіда, розповідь, заочна екскурсія, заповнення паспорта твору, робота з текстом твору, аналіз художнього образу, метод «Мікрофон», «Скринька-інтелектуалка», клоуз-тест, сенкан, укладання словника діалектизмів, асоціативний самодиктант, літературний диктант, робота з асоціативними малюнками та інші, які є важливими для розуміння учнями закладеної в мовних одиницях культурної інформації.

Художнє сприймання літературного твору підготовленим читачем розпочинається тоді, коли його смислова та естетична цілісність образу стають предметом розуміння, конотації та інтерпретації. Текст програмує у свідомості учня потік асоціацій, емоцій та думок, які збагачені можливостями інтерпретації та конотації. Унаслідок цього читач виявляється творцем і власником додаткової інформації (конотації), що міститься в художньому творі. Під таким кутом зору рецепція, інтерпретація та конотація художніх творів – взаємопов'язані явища у творчості.

Отже, ще раз наголошу, що культурна конотація співвідносить дві семіотичні системи (мову й культуру) та відображає їх взаємодію. Розуміння учнями культурно конотованої лексики суттєво поглиблює їх знання про ідейно-художні й мовно-стилістичні особливості творів, що вивчаються, сприяє формуванню мовної й культурної компетенцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Теорія естетики / Теодор Адорно. К.: Основи, 2002. 518 с.
2. Арнольд І. В. Стилїстика сучасної англійської мови: (Стилїстика декодування) /
3. І. В. Арнольд. М.: Просвітництво, 1990. 300 с.
4. Беркнер С.С. Некоторые аспекты коннотации / Актуальные проблемы языкознания и методики обучения иностранным языкам. Материалы интернациональной научной конференции 3-4 марта 2000г. Воронеж, 2000. 21-22 с.
5. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: пер. с фр. / Сост., общ. ред. и введение. сл. Г. К. Косикова. Москва: Прогресс, 1989. 616 с.
6. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). Москва: Междунар. отношения, 1975. 240 с.
7. Блумфилд Л. Язык (пер. с англ. Е. С. Кубряковой, В. П. Мурат; ком. Е. С. Кубряковой; под ред. и из передисл. М. М. Гухман). Москва: Прогресс, 1968. 607 с.
8. Булдаков В. А. Коннотация в знаменательной лексике и фразеологии современного немецкого языка (контенсивно-менталлингвистический подход): автореф. дис. на соискание ученой степени врача филол. наук; спец. : 10.02.04 Немецкие языки. Санкт-Петербург, 2011. 46 с.
9. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. Москва: Рус. яз., 1980. 320 с.
10. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. Москва: Наука, 1980. 238 с.
11. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) / Вопросы языкознания. 1985. №2. 71-79 с.
12. Говердовский В.И. Феномен коннотации на денотативном уровне / Языковая практика и теория языка. М., 1974. Вып. I. 139-147 с.

- 13.Гринченко Б.Д. Народные спектакли / Б.Д.Гринченко. Чернигов.: Типография. Губерн. Земство, 1900. 64 с.
- 14.Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення в процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови): монографія. Київ : Вид. центр Київ. держ. лінгв. ун-ту, 2000. 255 с.
- 15.Давиденко В.І. Лексична конотація: основні аспекти вивчення у вузі і в школі / Система і структура східнослов'янських мов. Міжкафедральний збірник наукових праць. К., 1997. 159-163 с.
- 16.Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів: Просвіта, 1994. 62 с.
- 17.Дідик С.С. Фразеологізми як вияв духовності народу / Культура мови і культура в мові. Збірник наукових праць. Київ НОК ВО, 1991. 180 с.
- 18.Ельмлев Л. Т. Прологомнение к теории языка. Новое в лингвистике. Москва, 1960. Вып. 1. 264-389 с.
- 19.Жайворонок, В. В. Українська етнолінгвістика. Київ: Довіра, 2007.
- 20.Загнітко О. П. Словник сучасної лінгвістики: Поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 2. 350 с.
- 21.Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього / Н.Корнієнко. К.: Факт, 1998. 469 с.
- 22.Куліш Микола. П'єси / К.: Наукова думка, 2001. 368 с.
- 23.Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Сдво Московского университета. 192 с.
- 24.Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в речи. Москва: Наука, 1975. 231 с.
- 25.Куліш Микола. П'єси / Микола Куліш. К.: Наукова думка, 2001. 368 с.
- 26.Кононенко В.І. Етнолінгводидактика. Київ-Івано-Франківськ: Плай, 1998. 156 с.
- 27.Кононенко, В. І. Символи української мови. Київ; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2013.

- 28.Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Стилїстика української мови. Київ: Вища школа, 2003. 262 с.
- 29.Милль Д. С. Система логики силлогической и индуктивной: пер. с англ. Ершова и В. Н. Ивановского. Москва, 1899. 781 с.
- 30.Маслова В. А. До побудови психолінгвістичної моделі конотації// Питання мовознавства. 1989. №1. С. 108-120.
- 31.Мацько Л. І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник
- 32.Новиков Л. А. Искусство слова. Москва: Педагогика, 1991. 154 с.
- 33.Маслова В. А. До побудови психолінгвістичної моделі конотації / Питання мовознавства. 1989. - №1. С. 108-120.
- 34.Постмодернизм. Энциклопедия. Минск: Книжный дом, 2001. 1040 с.
- 35.Попова С.М., Синкевич О.М. Аналогия коннотативных корреляций с оценочной доминантой на уровне слова / Коннотативные аспекты семантики в немецкой лексике и фразеологии. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Калинин, 1987. 90-98 с.
- 36.Рассел Б. Человеческое познание. Его сферы и границы. М., 1957. 46 с.
36. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
- 37.Селіванова, О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ Черкаси: Брама, 2004. 417 с.
- 38.Смерчко А.К., Скотна Н.В., Куцик О.А., Смерчко А.А. Фразеологія в таблицях і тестах: онтологічний, культурологічний та контрастивний аспекти. Дрогобич, 2003. 161-164. 271 с.
- 39.Стернин И.А. Трудности анализа структуры значения слова. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. 156 с.
- 40.Телия В. Н. Типы речевых значений. М., 1981. 269 с.
- 41.Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Ответ. ред.А. А. Уфимцева. М.: Наука, 1986. 139с.
- 42.Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. Фразеологія української мови. Київ: Знання, 2007. 206 с.

43. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. М.: Наука, 1974. 49 с.
44. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990. 167 с.
45. Філіпов А.В. До проблеми лексичної конотації / Питання мовознавства. 1978. №1. 57-63 с.
46. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М. Білоноженко та ін. Т.1. Київ: Наукова думка, 1993. 528 с.
47. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М. Білоноженко та ін. Т.2. Київ: Наукова думка, 1993. 980 с.
48. Ходжаян Т.Р. Коннотация лексических единиц в системе и тексте / Коннотативные аспекты семантики в немецкой лексике и фразеологии. Межвузовский тематический сборник научных трудов. Калинин, 1987. 120-125 с.
49. Шаховский В.И. Лексикография и коннотативная семантика Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1983. 27-34 с.
50. Шевченко Т.Г. Зібрання творів : у 6 т. / Т.Г. Шевченко; голова ред. колегії М.Г. Жулинський. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. 784 с.

ДОДАТОК А Апробація магістерської роботи

